

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИМ БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ
АТЫНДАҒЫ ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

Қолжазба құқығында

Бекет Дастан Маратұлы

**«Қазақстан Республикасындағы терроризм актісінен келтірілген
зиянды өтеудің азаматтық-құқықтық механизмі»**

Мамандығы: «7М12301 – «Құқық қорғау қызметі» магистрі академиялық
дәрежесін алу үшін дайындалған
диссертация

Ғылыми консультант
Философия докторы (PhD)
Райбаев Даулет Кумарбекович

Қарағанды 2021

Кіріспе

1. Терроризм актісінен зардап шеккендерге зиянды өтеу механизміндегі азаматтық-құқықтық жауаптылық пен міндеттеме.

1.1. Терроризм актісінен зардап шегу салдарынан туындаған азаматтық-құқықтық жауаптылық пен міндеттемелер ұғымы, оның мәні мен өзара байланысы

1.2. Терроризм актісінен болған зардап үшін азаматтық құқықтық жауаптылықтың туындау негіздері мен шарттары

1.3 Шет елдерде терроризмге қарсы іс-қимыл шаралары мен терроризм актісімен зиян келтіргені үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік институтын қалыптасуы

2. Терроризм актісінен зардап шеккендерге зиянды өтеу механизмі: субъектілері, тәсілі, көлемі мен мөлшері

2.1. Терроризм актісімен зардап келтіру салдарынан болған міндеттемелердің субъектісі

2.2. Терроризм актісінен зардап шеккендерге зиянды өтеу тәсілі, көлемі мен мөлшері

Қорытынды

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

Кіріспе

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Жекебаевтың пікірінше қылмыстылыққа жүйелі бақылау жүргізу оның түпкі себебін анықтауға мүмкіндік береді [1, 127-б.],–, террористік бағыттағы қылмыстардың өсу тренді олардың себеп-салдарын зерттеуді және осы жағымсыз қоғамдық құбылысты алдын алу мақсатында белгілі бір қорытынды жасауды қажет етеді.

Бүгінгі таңда көптеген мемлекеттерге қауіп төндіріп тұрған қауіпті, әрі болжамдалуы қиын құбылыстардың бірі – терроризм мәселесі болып табылады. 2011-2012 жылдар аралығында Атырау, Ақтөбе, Тараз қалаларында болған террористік оқиғалар біз үшін де бұл мәселелердің өзектілігін айқындап берді. Уақыт өте келе қорқыныш сезім әлсірегенмен, 2016 жылдың жаз айларында болған Ақтөбе мен Алматы қалаларында болған оқиғалар қоғамымызды тағы есеңгіретті, бұл жағдай қоғамның әр мүшесінің осы құбылыс алдында қорғансыз екенін айғақтады. Террористік актілер көптеген адамдардың қазасына әкеліп, елімізде азаматтардың қауіпсіздігін бақылау механизмінің жетілдіруді және толықтыруды қажет ететіндігін айқындап берді [2].

Жұмыстың өзектілігі терроризм актісіне байланысты жәбірленушілердің бұзылған құқықтарын қорғау мәселесімен байланысты. Еліміздегі терроризм актілеріне қарсы іс-қимылға бағытталған шаралардың барлығы Қазақстан Республикасының Конституциясы ережелерімен үйлестіріледі. Қазақстан Республикасы діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2018-2022 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында ғылыми-әдістемелік қолдаудың жетімсіздігі терроризмге қарсы іс-қимыл саласындағы осал тұстардың бірі екені туралы анық айтылғаны бәріне мәлім.

Құқықтық мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі – терроризм актілерімен келтірілген зиянды өтету және бұзылған құқықтарды қалпына келтіру арқылы әділдікке қол жеткізу болып табылады.

Ресми деректерге сүйенер болсақ, 2018 жылы түрлі көлемдегі сегіз мыңнан астам террористік акт жасалды. Терроризм актілері зардабынан 32 836 адам қаза тауып, жарақат алған [3]. Ал 2019 жылы террористік акт нәтижесінде 13 936 адам қаза тапты. Әлемде терроризм құрбандарының саны азайды, бірақ террористік шабуылдар болған елдердің саны күн санап артып келеді. Терроризм әлемде кең таралған құбылыс болып қалыптасты. Өткен 2020 жылы 71 елде кем дегенде 1 адам терроризмнен зардап шекті. Бұл соңғы

20 жыл ішінде бұрын сонды болмаған антирекорд [4].

Жұмыстың өзектілігі терроризм актісіне байланысты жәбірленушілердің бұзылған құқықтарын қорғау мәселесімен байланысты. Еліміздегі терроризм актілеріне қарсы іс-қимылға бағытталған шаралардың барлығы Қазақстан Республикасының Конституциясы ережелерімен үйлестіріледі.

Құқықтық мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі – терроризм актілерімен келтірілген зиянды өтету және бұзылған құқықтарды қалпына келтіру арқылы әділдікке қол жеткізу болып табылады.

Терроризм актісі түріндегі қылмыстық құқық бұзушылық адамның өмірі мен денсаулығына қол сұғушылық жасап, мемлекет қауіпсіздігі мен конституциялық тұтастығына қауіп төндіреді, елдегі саяси ахуалдың өзгеріп, қоғамдағы тұрақтылықтың бұзылуына тікелей әсер етеді. Осыған байланысты жасалған терроризм актісіне қарсы тұрудың мемлекеттік құқықтық құралдары пайда бола бастайды. Олардың басты мақсаты – мемлекет тарапынан қылмыскерлерге қатысты шара қолдану, терроризм актісінен жапа шеккендер мен жалпы халықтың қоғамдық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге арналған мемлекеттік кепілдіктер жүйесін құру болып табылады.

Осындай құқықтық құралдардың бірі- мемлекеттік органдар тарапынан азаматтық – құқықтық жауаптылық және терроризм актісімен келтірілген зиян үшін міндеттемелер институттарын жүзеге асыру болып саналады. Алайда, құқық қолдану практикасында терроризм актісі нәтижесінде бұзылған құқықтарды қалпына келтіру үдерісіне теріс әсерін тигізуші бірқатар мәселелер бар. Мысалы, терроризм туралы сот істерін қарастыруда кінәлі адамдардың жауапкершілігін бөлу мәселесі өте өзекті болып отыр. Сондай-ақ, әлемдік тәжірибеге сүйенер болсақ, жәбірленушілердің пікірлері бойынша жауапкершіліктің ауыртпалығы тек террористерге ғана емес, өз азаматтарының қауіпсіздігін қамтамасыз ете алмағаны үшін мемлекетке де жүктелуі қажет. Бұл мәселеге қатысты жәбірленушілерге терроризм актісімен келтірілген зиян үшін мемлекеттік өтемақы төлеуге байланысты да мәселелер жеткілікті.

Қазіргі таңда елімізде осындай өтемақыларды төлеудің біртекті әдісі жоқ. Сонымен қатар, туындаған салдардың ауырлығы мен жәбірленушілердің әлеуметтік жағдайлары да ескерілмейді.

Азаматтық-құқықтық жауаптылықты қолданумен байланысты проблемалардың бірі – терроризм құрбандарына моральдық зиянды өтеу болып табылады. Көп жағдайда жәбірленушілер сотталған террористердің қаражатының жоқтығына немесе терроризмге қарсы операциялар кезінде террористердің қаза табуларына байланысты моральдық зиян үшін әділ өтемақы алу мүмкіндігінен айрылады. Сондықтан елімізде терроризм құрбандарына зиянның орнын өтеу механизмін реттеуге арналған ұлттық заңнаманы қабылдау қажет деп санаймыз. Сондай-ақ, терроризмге қарсы тұру саласында халықаралық және европалық заңнама ережелеріне сәйкестендірілген терроризм құрбандарын қорғауға арналған мемлекеттік қор

құрудың да маңызы зор. Терроризм актісі арқылы келтірілген зардап салдарынан туындаған міндеттемелер деп аталатын азаматтық-құқықтық институт ұлттық заңнамамыз үшін жаңа болып табылатындықтан оның ғылыми зерттелу дәрежесі де төмен.

Сондықтан терроризм актісімен келтірілген зиянды өтеу проблемасының теориялық және практикалық мәні мен оған қарсы тұру шараларының толық көлемде қарастырылмауы және бұл қоғам үшін өзекті мәселе бойынша фундаменталды зерттеулер болмауы диссертациялық зерттеу жұмысының өзектілігін анықтады.

Жұмысты жазу барысында келесідей ғылыми әдістер пайдаланылады: танымдық-диалектикалық, тарихи, статистикалық, формальды-заңдық, салыстырмалы талдау және кешендік көзқарас әдістері.

Зерттеу жұмысының нормативтік құқықтық актілеріне терроризм актісімен келтірілген зиян өтеу бойынша азаматтық-құқықтық және қылмыстық құқықтық ұлттық заңнама ғана емес, халықаралық-құқықтық актілер (Конвенциялар, мемлекеттер арасындағы келісім-шарттар, т.б.) де кіреді.

Проблеманың ғылыми зерттелу дәрежесі.

Ғылым үшін Қ.Н.Бурханов, Е.Т.Карин, Д.А. Сәтпаев, Г. Джемаль, Ж.А. Шалабаев, Н.В. Жданов, А.А. Игнатенко, А.В. Кудрявцев, А.В. Малашенко, Б.К. Мартыненко, С. Оганесян, Р. Полонская, В. Пономарев, Н.А. Романов, Т.Р. Сюкияйнен, М.П. Телякавов, И.Н. Яблоков сияқты дінтанушы, саясаттанушы, әлеуметтанушы, философтардың еңбектері өте құнды болып саналады. Бұл ғалымдардың жұмыстарын діни экстремизмді кешенді зерделеу кезінде қолдануға болғанымен, бұл еңбектердің мазмұнында қылмыстық-құқықтық және криминологиялық аспектілер қарастырылмаған. Терроризм мәселесін қылмыстық-құқықтық және криминологиялық аспектілерде зерттеген ғалымдар: А.Д. Дәрменов, Д.Қ. Райбаев, М.С. Ашимбаев, Б. Бабаджанов, У. Ботобеков, С. Жусупов, О. Молдалиев, К. Мухаббатов, Н.М. Омаров, А. Князев, Ш. Рискулов, Ю.И. Авдеев, А.И. Алексеев, Ю.М. Антонян, Л.Д. Башкатов, Т.А. Бажан, К.К. Демиров, С.В. Дьяков, Л.Д. Залиханова, М.П. Киреев, Н.В. Кривельская, С.М. Кочои, В.В. Пилявец, У.Т. Сайгитов, О.В. Старков, Н.В. Степанов, В.Н. Фадеев, М.С. Фокин, С.Н. Фридинский, В.А. Бурковская және тағы басқалар.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Терроризм актісі кезіндегі азаматтық-құқықтық жауаптылықтың туындау негіздері мен шарттарын, жәбірленушілердің терроризм актісінен бұзылған құқықтарын қорғау тәсілін зерделеу және кешенді ғылыми талдау жасау болып табылады.

Осы мақсатқа сәйкес осы жұмыста шешілуге тиіс келесі міндеттер қойылады:

- диликтілік міндеттемелердің пайда болуының негізі ретінде террористік актінің белгілерін анықтау және түсінігін қалыптастыру;
- зиянды өтеу институтының құқықтық табиғатын анықтау және диликтілік міндеттемелер жүйесі арасында терактпен зиян келтіру

салдарынан міндеттемелердің белгілерін талдау;

- зардап шеккендердің азаматтық құқықтарын қалпына келтірудің ықтимал тиімді тәсілдерін анықтау мақсатында теракт жасау салдарынан келтірілген зиянды өтеу саласындағы қатынастарды реттейтін халықаралық, шетелдік және отандық заңнаманы зерттеу;

- терактпен зиян келтіру салдарынан міндеттемелердің субъектілік құрамын анықтау және жіктеу;

- мемлекеттің террористік актіден зардап шегушілер алдындағы жауапкершілігінің, оның ішінде төленетін мемлекеттік өтемақылардың құқықтық сипатын талдау, террорлық шабуыл салдарынан келтірілген зиянды өтеуге міндетті тұлға ретіндегі азаптау құқықтық қатынастар жүйесіндегі мемлекеттің рөлін нақтылау;

- террористердің отбасы мүшелерін зиянды өтеу кезінде жауапкершілікке тартумен байланысты ең өзекті мәселелерді анықтау және зерттеу;

- қолданыстағы заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу жұмысының пәні – Қазақстан Республикасындағы терроризм актісімен келтірілген зиян салдарын жою, жәбірленушілерге келтірілген зиянды өтеу нақты механизмі болып табылады.

Зерттеу жұмысының объектісі – Қазақстан Республикасы аумағында терроризм актісімен келтірілген зиянның пайда болуына, келтірілген зиянды өтеу және бұзылған құқықтарды қалпына келтіруге бағытталған қоғамдық қатынастар кешені болып табылады.

Диссертацияның құрылымы. Диссертацияның құрылымдық жүйесі зерттеу жұмысының көздеген мақсаты мен міндетіне қарай анықталды. Диссертация кіріспеден, 2 тараудан, алты бөлімшеден, қорытындыдан, қолданылған әдебиеттер тізімі мен қосымшалардан тұрады.

1. Терроризм актісінен зардап шегу салдарынан туындаған азаматтық-құқықтық жауаптылық пен міндеттемелер ұғымы, оның мәні мен өзара байланысы

Терроризм актілерінен болған зардаптардан туындаған міндеттемелерді зерделеу үшін ең алдымен терроризмнің құқықтық табиғатын біліп алғанымыз жөн. Құқықтық табиғатын зерделеу арқылы терроризм актілерінен болған зардаптардан туындаған міндеттемелер спецификасын, орны мен құрылымы мазмұнын ашуды қажет етеді. Сондықтан ең алдымен терроризм ұғымына тоқталамыз.

Терроризмнің алғашқы толқыны Ұлы Француз революциясы кезінде пайда болды.

Алғашқы «террор» термині 1798 жылы пайда болып карбондарда 1820 жылдары өшіп тынды. Екінші толқын XIX ғасырда пайда болып радикалды-ұлтшылдық сипатқа ие болды және Ирландия, Македония, Сербия жерлерінде жүрді. Мақсаттары біртұтас Ұлттық мемлекет құру. Және

Франция, Италия, Испания жерлерінде революциялық-демократиялық сипатта жүрді. Мақсаты мемлекетті құлдырату, Ресей жерінде жүргізілген террорлық әрекеттер революцияны тездету мақсатында болды. 1910 жылы екінші толқын бәсеңдеп сөнді. 1960-1970 жылдары саяси терроризмнің жаңа толқыны пайда болды және ол соғыстан жеңіліс тапқан, Германия, Жапония жерлерінде жүрді [5].

Көпшілік арасында терроризмге қатысты ресейлік мамандар берген мына анықтама кеңінен таралған: Терроризм бөлек адамдар немесе адамдар тобының саяси мақсаттарда сол мемлекет үкіметін жақтап немесе оған қарсы зорлық қолдануы немесе қолдану қаупі, мұндай әрекеттер тікелей зорлық қолдану құрбандарына емес, саны көп топқа күш қолдану немесе қорқытуға бағытталған [6] Сөйтіп, терроризмнің саяси сипаты осы проблемаға арналған бірқатар ғылыми жұмыстарда көрініс тапқан. Мысалы, А.Э. Жалинский терроризмді қолданыстағы тәртіпті зорлықпен өзгерту тәсілі ретінде қарастыруды ұсынып, [7] зерттеліп отырған құбылысқа саяси рең берсе, А.И. Долгова: Терроризм – екі аспектіде: адам мен азаматтың конституциялық құқығы мен бостандығына және конституциялық билікке қарсы конституциялық құрылымды құлатуға бағытталған экстремистік әрекет процесінде пайдаланылатын зорлықшылдықтың спецификалық бір түрі [8], - деп анықтама береді. Ал, Ю.И. Авдеев терроризмді айрықша қоғамдық-саяси құбылыс ретінде қарастырады [9].

Бұл терминге қатысты көптеген, кейбір жағдайда бір-бірін толықтырушы, ал басқа жағдайда бір-біріне қарама –қайшы пікірлердің болуы , ең алдымен, бұл құбылыстың күрделілігімен, көп қырлылығымен байланысты болса керек.

Ресей ғалымы А.Г. Кибальниктің пікірі бойынша терроризм актісіне әртүрлі қылмыстар жатқанымен, оларды жалпы қоғамдық қауіпсіздікке және бейбіт өмір сүруге қол сұғушылық жасау сияқты белгілер біріктіреді [10].

Кейбір ғалымдар, мысалы, С.А. Эфировтың пікірі бойынша, терроризмнің әмбебап анықтамасын жасап шығарудың қажеті жоқ, бірақ оны толық сипаттауға мүмкіндік беретін кейбір маңызды белгілермен шектелуге болады. Мұндай белгілерге ол төмендегілерді жатқызады:

- зорлықшыл әрекеттердің саяси мотивациясын;
- зорлықшыл әрекеттердің қоғамдағы жағдайды тұрақсыздандыруға, түрлі әлеуметтік топтарды қорқытуға бағытталуын;
- терактілердің келесі қарулы қақтығыстармен міндетті байланысының болмауын;
- террористік әрекеттерді ақтаушы экстремистік бағыттағы белгілі идеологияның болуын [11]. М.П. Одесский мен Д.М. Фельдман терроризмді социумды басқарудың тұрпайы қорқыту тәсілі түрінде жүзеге асыру ретінде сипаттап, ол қандай да бір тұлғалармен немесе адамдар тобымен де ғана емес, ірі ұйымдар, сонымен қатар өз азаматтарын қорқыту үшін тоталитарлық мемлекеттік режим арқылы да жүзеге асырылуы мүмкін екендігін көрсетеді [12]. Сөйтіп, қоғамдық қауіпсіздік пен конституциялық құрылымды, сондай-ақ, адамзат бейбітшілігі мен қауіпсіздігіне

қолсұғушылық жасауға бағытталып, қылмыс жасау нысаны арқылы халыққа үрей туғызуды көздейтін терроризм құбылысының тамыры тереңде десек болады.

Терроризм ұғымының құқықтық табиғатын ашып болған соң, енді бізге терроризм актілерінен болған зардаптардан туындаған міндеттемелер ұғымын қарастыру қажет. Осыған байланысты зерттеу пәні мәнін ашу үшін «жауаптылық шаралары» мен «қорғау шаралары» ұғымдарына және терроризм актілерінен болған зардаптардан туындаған міндеттемелердің азаматтық-құқықтық жауаптылықпен ара қатынастарына қатысты ойымызды белгілеп алуымыз қажет. Терроризм актілерінен болған зардаптардан туындаған міндеттемелердің құқықтық табиғатын зерделеу міндеттеме ұғымының мәнін ашумен қатар оны әрі қарай зерделеу үшін міндеттер қоюымызға да мүмкіндік береді деп санаймыз.

Қазақстан Республикасының заңнамасында жауапкершілікті бекіту мәселесіне келетін болсақ, алдымен Қазақстан Республикасының АҚ-нің 9-бабын қарастырайық.

Қазақстан Республикасының АҚ-нің 1-бөлігі 9-бабында азаматтық құқықты қорғау тәсілі ретінде тұрақсыздық айыбы, шығындарды өндіріп алу, сонымен қатар моральдік зиянды өтеу аталған. Аталған баптың 4-бөлігінде нақты нұқсан және айырылып қалған пайда шығыны ұғымы мен түрлеріне анықтама жасалады. Азаматтық кодекстің 9-бабының 5-бөлігінде мемлекеттік билік органының, басқа да мемлекеттік органның заңнамаға сәйкес келмейтін акті шығаруы және аталған органдардың лауазымды тұлғаларының әрекеттерінің (әрекетсіздігі) нәтижесінде заңды тұлғаға немесе азаматқа келтірілген шығындарды өтеу туралы ереже бекітілген. Қазақстан Республикасының азаматтық кодекс үшінші бөлімі міндеттемелік құқықтарға арналған, сол бөлімнің 16-тарауы міндеттемелердің ұғымына және оның пайда болу негіздеріне, келесі тарауы міндеттемелерді орындауға және міндеттемелерді бұзылғаны үшін жауапкершілік мәселелері 20-тарауда қарастырылған. Сонымен қатар, Зиян келтіру салдарынан туындайтын міндеттемелерге Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінің ерекше бөлімінің 47-тарауы арналған.

Азаматтардың денсаулығы мен өміріне зиян келтірунен пайда болатын міндеттемелердің тек өзіне тән белгілері болады. Зиян келтіру салдарынан туындайтын міндеттемелердің өзге де түрлерінен айрықша бұл белгілер осы міндеттеменің мәнін ашады.

Осы айтылған міндеттемелер төмендегеідей белгілер арқылы сипатталады:

Бірінші, міндеттемелерді қолдану аясы мүлтік емес қатынастарға жатқанымен, зиянды өтеу мүлтік сипатта жүзеге асырылады.

Екінші, абсолюттік сипаттағы жеке мүлтік емес игіліктерің бұзу салдарынан міндеттемелер туындайды.

Үшіншіден, зиян келтіруші абсолютті құқықты бұзған болғандықтан, жәбірленуші онымен шарттық қатынастарда тұрса да, міндеттемелер шарттық емес сипатқа ие болады. Жәбірленуші өзіне

жүктелген шарттық міндеттемелерін орындау барысында оның өмірі мен денсаулығына зиян келтірілсе заңда тікелей көзделген болғандықтан ол міндеттемелер шарттық емес болады. Мысалы, жұмысқа қабылдаған тұлға қауіпсіздік шаралары ережесін сақтамау салдарынан жұмысшы еңбекке қабілетін жоғалтқан болса онда шарттық емес міндеттемелер пайда болады.

Төртінші, зиян кімге, қандай көлемде келтірілсе де оның орның толтыру толық нысанда өтелуіне бағытталған.

Зиян келтіру салдарынан туындайтын міндеттемелердің тағы бір атауы деликтілік міндеттемелер. Бұл міндеттемелердің атауы латын тіліндегі *delictum*, яғни құқық бұзушылық деген сөзінен шыққан. Олар келісім (*ex contractum*) және «келісім түріндегі» (*quasi ex contractum*) міндеттемелер бойынша қарама-қайшылықта болды. Соңғысы келісім шарттармен басқа да құқықтық актілерден туындайды және қалыптасады, бұзылмаған жағдайдағы қарым-қатынастарды реттейді. Деликт залал шегушінің абсолюттік субъектілік құқығы бұзылған кезінде қолданылады және белгілі бір тұлғалар бойынша анық міндеттемелерінің пайда болуына тікелей қатысы болмайды. Егер осындай құқық бұзушылық бойынша құқығы бұзылған тұлғаға зиян келтірілген жағдайда, құқық бұзушыға осы залалдың орнын толтыру бойынша міндеттемелер артылады. Залал келтіруден міндеттеме немесе деликтік міндеттеме пайда болады. Мұндай жіктелуді римдік заңгерлер ойлап тапқан болатын.

Сонымен зиян келтіру салдарынан туындаған міндеттеме абсолютті субъективтік құқықтардың бұзылуы жағдайында, яғни өзге адамдардың құқықтары мен игіліктеріне қол сұғушылық жасамау сияқты жалпыға ортақ міндеттемелерді орындамаудан болады. Зардап келтіру салдарынан болған міндеттемелер өмірдің қалыпты жағдайына тән емес, яғни аномальды мүліктік қатынастарды реттейді [13].

Кондинциондық міндеттемелермен салыстырғанда зиян келтіру салдарынан болған міндеттемелер біріншіден, жәбірленушінің ықтимал кінәлілігін ескеруді, екіншіден, жәбірленушінің бұзылған мүліктік құқықтарын зардап шектіруші есебінен қалпына келтіруді білдіреді. Ал кондинциондық міндеттемелердің мақсаты өзге адам есебінен жеткілікті құқықтық негізсіз алынған мүлікті сол мүлікті иемденушіден алып қою болып табылады [14]. Сонымен қатар, Е.А. Магальястың пікірі бойынша бұл міндеттемелердің айырмашылық өлшемі құқық бұзушы тарапынан мүліктік пайдакүнемдіктің болуы-болмауына байланысты болмақ [15].

Зиян келтіру салдарынан туындайтын міндеттемелердің тағы да бір спецификалық ерекшелігі оның қалпына келтірілу сипаты болып табылады. Яғни, келтірілген зиянды өтету борышкерді жазалауға емес, жәбірленушінің мүліктік жағдайын қалпына келтіруге бағытталады.

Зиян келтіру салдарынан туындайтын міндеттемелер институтының дамуына Кеңес үкіметі кезінің цивилистері қомақты үлес қосты. В.А. Тархов зардап келтіру салдарынан болған міндеттемелер ұғымын зиян келтіргені үшін жауапты адам бір жағынан және зиян келтірілген (жәбірленуші) адам екінші жағынан, осы екі адам арасында туындайтын құқықтық қатынастар

ретінде қарастырады [16]. Мұндай анықтаманың ғылыми маңыздылығы болғанымен тек екі жақтың міндеттемесін ғана көрсететін жалпылама сипатқа ие деп санаймыз. Зерттеуші зардап келтіру салдарынан болған міндеттемелердің іс жүзінде күрделі құрылымға ие екендігін ескермеген тәрізді.

Сонымен қатар деликтілі деп жеке адамға немесе азаматқа немесе ұйымға залал келтірген адамның сол зиянды өтеу міндеттемесін айтамыз [17].

Бізге сондай-ақ, М. Н. Малеинаның пікірі де қызығушылық туғызады. Ол зардап келтіру салдарынан болған міндеттемелер деп зиян келтіргені үшін жауапты адамнан мүліктік зиянның орнын толтыруын талап ету құқығы бар адам мен айыпталушы арасындағы азаматтық-құқықтық қатынастар деп анықтама береді [17]. Алайда, біздің пікіріміз бойынша бұл анықтамада зиянның орнын толтыру механизмі ескерілмеген. Жоғарыда айтылған пікірлер мен анықтамалардағы олқылықтарды негізге ала отырып, зардап келтіру салдарынан болған міндеттемелер ұғымына қатысты авторлық анықтамамызды ұсынғымыз келеді. Азаматқа мүліктік, физиологиялық және моральдық зиян келтіру немесе заңды тұлғаға мүліктік зиян келтіру нәтижесінде пайда болатын жәбірленушінің бұзылған құқықтарын қалпына келтіруді қамтамасыз ететін міндеттемелік құқықтық қатынас.

Көптеген ғалымдар зардап келтіру салдарынан болған міндеттемелерді қарастыра отырып, деликтілік міндеттеме, келісім-шарттан тыс міндеттеме, келтірілген зияннан болған міндеттеме, «құқық бұзушылықтан болған міндеттеме, зиянның орнын толтыру бойынша міндеттеме, сонымен қатар деликтілік жауаптылық, зиян келтіргені үшін жауаптылық деген терминдерді қолданады.

П.Н. Астапенконың пікірі бойынша деликтіден (*ex delicto*) болған міндеттеме затқа, яғни заттық құқықтың бұзылуына байланысты мысалы, ұрлық, тонау сияқты қылмысқа байланысты зиян келтіруден туындайды. Әрі қарай автор жаза әрдайым мүліктік сипатта болатындығын белгілейді [18].

Кейбір авторлар зиян келтіру салдарынан туындайтын міндеттемелер ұғымы мен зардап келтіргені үшін жауаптылық ұғымдарының ара жіктерін ашпайды. Мысалы, К.К. Яичковтың пікірі бойынша зиян келтіру салдарынан болатын міндеттемелерден туындаған жауаптылық оны тудырушы міндеттемемен қосылатындығын айтады [19]. Мұндай біріктіре қарастырушылық зиян келтіру салдарынан туындайтын міндеттемелердің пайда болу негіздерін дұрыс түсінбеуге және қате қолдануға әкелуі мүмкін.

О.А. Красавчиковтың пайымдауы бойынша жауаптылықтан бөлек жәбірленушінің мүліктік жағдайын қалпына келтірудің басқа да құқықтық нысандары бар және олар өзінің құқықтық табиғаты мен пайда болуының заңгерлік-нақты негіздері бойынша жауаптылықпен ұқсас емес деген пікірді айтады [20]. А. М. Беляков жауаптылық – міндеттеменің туындау себебі емес. салдары дегенді айтады [21].

Сөйтіп, осы ғалымдардың пікірін негізге ала отыра, біз өз жұмысымызда зиян келтіру салдарынан болған міндеттемелер мен терроризм

актілерімен келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауаптылық ұғымдарын ажырата қарастырамыз.

Жоғарыда белгілеп кеткендей, зиян келтіру салдарынан болған міндеттеме қорғаушылық құқықтық қатынас шеңберінде жүзеге асырылып, мемлекеттік мәжбүрлеу шарасымен жүзеге асырылады. Яғни, азаматтық – құқықтық жауаптылықтың мақсаты адамның бұзылған мүліктік жағдайын бұзушының мүлкі немесе сол үшін жауапты басқа адамның мүлкі есебінен қалпына келтіру болып табылады [22]. Сондықтан әрі қарай біз жауаптылық шаралары мен қорғау шараларын шектеу проблемаларын қарастырамыз.

Жауаптылық пен қорғау шаралары арасындағы өзара байланысты қарастыра отырып, С.Н. Братусьтың мына пікірімен келісеміз: Егер жәбірленушінің мемлекеттік мәжбүрлеу көмегімен өз құқығын жүзеге асыруы оның қорғану құқығы болып табылса, біреудің құқығын бұзған және оны қалпына келтіруге мәжбүр адамға ол – заңгерлік жауаптылық. Бұл екеуі бір құбылыстың екі жағы [23]. Сонымен, жәбірленуші өзінің субъективтік қалауы бойынша заңмен бекітілген өз құқықтарын қорғап, құқық бұзушыға санкция қолдануға уәкілетті өкілетті органдарға немесе сот органдарына жүгіне алады.

Жауаптылық пен қорғау шаралары арасындағы өзара байланыс проблемаларына талдау жасай отырып, оларды топтастырушы бір қатар өлшемдерді белгілеуге болады. Ең алдымен, жауаптылық пен қорғау шараларының мақсаттарының әртүрлі екендігін атаған жөн. Қорғау шаралары жәбірленушінің құқықтарын қалпына келтіруге бағытталған болса, жауаптылық шаралары бұған қоса екі қызметті жүзеге асырады: превентивті және жазалау. Яғни, жауаптылық шараларының мақсаты жазалау, түзеу және қайта тәрбиелеу, сонымен қатар ескерту мен бұзушылықты жою [24].

А.С. Шевченконың пікірі бойынша жауаптылық шараларының негізгі белгілері: айыпталушыға мемлекеттік мәжбүрлей әсер ету шараларын қолдану мүмкіндігі; айыпталушының жағымсыз салдарды сезінуі (соның ішінде мүліктік); айыпталушының мінез-құлқын қоғамның сынауы. Қорғау шарасының өлшемі айыпталушы өтеймін деп міндеттенген зиян келтіру фактісінің болуы. Осы негізде әдебиетте зиян келтірудің үш түрі белгіленген: құқық бұзушылық; субъектілі-құқыққа қайшы (кінәсіз) зиян келтіру және объективті-құқыққа қайшы зиян келтіру [25].

Кейбір авторлар терроризм актісінен болған зиян салдарынан туындаған міндеттемелерді азаматтық – құқықтық міндеттемелер шеңберінде қарастыруға болмайтындығын айтады. Я.Я. Кайльдің пайымдауы бойынша террористік әрекеттен болған зиянның орнын өтеу кезінде пйда болатын құқықтық қатынастар азаматтық құқықтағы деликтілік міндеттер аясынан шығып кетеді [26]. Біз бұл пікірмен келісе алмайтындығымызды білдіреміз, себебі аталмыш институтты толық зерделей келе терроризм актісімен зиян келтіру міндеттемесі ұғымы үшін кейбір спецификалық белгілерді есепке алмағанда зиян келтіру салдарынан болған міндеттемелердің барлық тектік белгілері тән екендігіне көзіміз жетті.

Енді келесі мәселе террористер келтірген зиянды мемлекеттің өтеуі

кезінде пайда болатын құқықтық қатынастың қай салаға жататындығын қарастыру үшін біздер тағы да цивилистердің пікірлеріне жүгінеміз. Жалпы көптеген ғалымдар мемлекет жауаптылығын азаматтық құқық институтына жатқызады және бұл жаптылыққа жеке құқықтық табиғат тән екендігін белгілейді [27]. О.Н. Садиковтың пікірі бойынша шынымен азаматтық заңнама келісім-шарттық және өзге де міндеттемелерді, соның ішінде мүліктік және мүліктік емес қатынастарды реттейді [28].

Әкімшілік құқық пәніне де мүліктік қатынастарды жатқызуға болады, алайда олардың ерекшелігі оларға эквивалентті-қайтарымдық сипаттың тән болуы және тараптардың теңдігі мен тәуелсіздігіне негізделетіндігінде, бұл координация емес, субординациялық қатынастар [29]. Б.Б. Черепяхин де осыған ұқсас пікірді ұстанып, мемлекеттің зиянды өтеу жағдайы бастапқы координациялауға негізделетін қатынастар, яғни азаматтық құқық құрамдас бөлігі болып табылатын жеке құқық саласына енеді [30].

Сондай-ақ, террористер келтірген зиянды мемлекеттің өтеуі кезінде пайда болатын құқықтық қатынастарды қылмыстық – процессуалдық құқықтық қатынастардан оқшаулап алу қажет.

Біз жоғарыда атап өткендей, азаматтық-құқықтық қатынастардың пәні мүліктік және онымен байланысты мүліктік емес қатынастар болатын болса, қылмыстық – процессуалдық нормалардың пәні – анықтау, алдын ала тергеу, тергеу кезіндегі прокуратура және сот органдарымен байланысты қатынастар болып табылады.

Терроризм актісінен зардап шегу салдарынан туындаған міндеттемелер қорғаушылық міндеттемеге жатады. Қорғау міндеттемелері реттеушілік міндеттермен қатар азаматтық құқықтық қатынас субъектілерінің құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз етіп, түрлі бұзушылықтардан сақтауды қамтамасыз етеді. Кейбір авторлар қорғаушылық құқықтық қатынастар реттеушілік құқықтық қатынастардың нысаны, яғни қорғаушылық құқықтық қатынастар реттеушіліктің бір кезеңі дегенді айтады [31].

Реттеушілік құқықтық қатынастар субъектілердің құқыққа сәйкес әрекеттерінен туындаса, қорғаушылық субъектілердің құқыққа қайшы әрекеттері үшін мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолданудан тұрады.

В.Ф. Яковлев белгілеп өткендей, қорғаушылық азаматтық құқықтық қатынасқа азаматтық құқықтық қатынастың құрылымдық типінің белгілері тән. Мемлекеттің зиянды өтеуі кезінде пайда болатын құқықтық қатынастар жәбірленушілердің құқықтарын қорғау және қалпына келтіруге бағытталғандықтан құқық беруші болып табылады. Оларға мәжбүрлеу шараларын белгілеу және пайдаланудағы инициативтілік, субъектілердің теңдігі тән болып табылады [32].

Сөйтіп, терроризм актісінен зардап шегу салдарынан туындаған міндеттемелер қорғаушылық міндеттемеге жататындығына көз жеткіздік.

Терроризм актісінен зардап шеккеннің алдындағы мемлекет жауапкершілігі өте спецификалық мәселе. Себебі жауаптылықтың негізгі шарттарының бірі – мемлекеттің кінәсі жоқ. А.В. Милохова терроризм актісінен зардап шегу салдарынан туындаған міндеттемелерді мемлекеттің

өтеу міндетін жауапкершілік ретінде қарастыруды жөн көреді [33].

Біз террористік әрекет арқылы адамдарға зардап шектіргендер үшін зиянды өтеудегі мемлекеттің міндетті орындауы құқық бұзушылар үшін санкция емес, кінәсіз зиян келтіру ықтималдылығын азайтуға бағытталған мінез-құлықты ынталандыру болып табылады деп санаймыз.

Жоғарыда айтылғандар негізінде терроризм актісінен зардап шегу салдарынан туындаған міндеттемелерге азаматтық – құқықтық қатынастардың белгілері тән деген қорытындыға келдік:

- Азаматтық–құқықтық қатынас өтемдік-қалпына келтірушілік және ескертушілік-тәрбиелік қызметтерді атқарады.
- Аталған құқықтық қатынастар азаматтық құқық нормаларымен реттеледі.

1.2.Терроризм актісінен болған зардап үшін азаматтық құқықтық жауаптылықтың туындау негіздері мен шарттары

Жоғарыда атап өткеніміздей, терроризм актісімен келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік жеке де, сондай-ақ жария құқықтық қатынастар шеңберінде де қаралуы мүмкін. Дегенмен, бұл азаматтық-құқықтық қатынастардың бір түрі. Демек, келтірілген зиян үшін жауапкершіліктің негіздері мен шарттары туралы теориялық мәселені талқыланатын құқықтық қатынастардың ерекшеліктерін ескере отырып, біз азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің негізі туралы ілім контекстінде зерттейтін боламыз.

Ғылыми әдебиеттердегі «азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің негізі» ұғымы біржақты анықтамаға ие емес және тұтастай алғанда даулы және қайшылықты. Бұл мәселені егжей-тегжейлі қарастырудың маңыздылығы практикалық маңыздылыққа байланысты, өйткені жауапкершілік туындаған кезде жауапкершілік негізінің болуы міндетті түрде анықталады.

Айта кету керек, бірқатар авторлар азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің «негіздері» мен «шарттары» ұғымдарын ажыратпайды. Сонымен, г. К. Матвеев құқық бұзушылық құрамының элементтері

азаматтық-құқықтық жауапкершілік шарттары болып табылады, яғни олармен сәйкес келеді деп сендірді: «композиция элементтерінен өзгеше жауапкершіліктің басқа негіздері жоқ [34].

С. Е. Донцов пен М. Я. Маринина жалпы және ерекше жағдайларды (негіздерді) ажыратады, яғни олар міндеттемелер негіздері мен шарттары арасында нақты айырмашылық жасамайды Жалпы, бұл негіздер (шарттар) материалдық залалды өтеу бойынша міндеттемелердің пайда болуы үшін, заңда көзделгеннен басқа жағдайларда, олардың болуы әрқашан міндетті болып табылатындығынан пайда болады деп танылады [35].

ҚР АҚ 271-бабында зиян келтіргені үшін жауапкершіліктің жалпы негіздерін айқындайтын РФ АҚ 1064-бабына тікелей сілтеме болмауымен түсіндіріледі. «Негіз» термині көпше түрде қолданылады, сондықтан жауапкершіліктің көптеген негіздері бар сияқты. Сонымен бірге, ҚР АҚ 917-бабы іс жүзінде зиян келтіргені үшін жауапкершілік шарттарының әрбір элементін сипаттайтын жауапкершілік шарттарының туындауымен байланысты ережелерді қамтиды. Сонымен қатар, құжат ҚР АҚ 917-іне зиян келтірудің заңды фактісі кірмейді, осылайша оны зиян келтіргені үшін жауапкершілік негіздерінің тізбесінен алып тастайды. Осыған байланысты В. Т. Смирнов пен А. А. Собчактың пікірінше тиісті тұжырымдамада көрсетілген әрбір құбылыс тек өзіне тән мазмұнға ие және олардың әртүрлі заңды мәні бар [36].

Жоғарыда айтылғандай, Азаматтық құқық доктринасында келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің негізін бірыңғай түсінігі жоқ. Бірқатар авторлар келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің негізі деп зиянды және (немесе) зиян келтіру фактісін түсіну керек; басқалары - заңды факт және (немесе) заңды құрам; басқалары - құқық бұзушылық немесе құқық бұзушылық фактісі деп санайды. Позициялардың кең палитрасы осы мәселенің табиғатының нәзіктігі мен күрделілігін көрсетеді және тағы бір рет мәселенің маңыздылығын анықтайды.

Ең дамыған көзқарастардың бірі, зиян келтіруден міндеттеменің пайда болуының негізі азаматтық құқық бұзушылықтың құрамы болып табылады - азаматтық-құқықтық жауапкершілік туындайтын міндетті элементтердің жиынтығы. Бұл құрамды жоғарыда аталған позицияны жақтаушылар, әдетте, жауапкершіліктің пайда болуы үшін қажетті және жеткілікті жалпы элементтер немесе белгілер жиынтығы ретінде анықтады. Сонымен қатар, енгізілген элементтердің тізімі өте кең және әр автор дерлік анықталады. С. С. Алексеев объектіні, тақырыпты және объективті жағын (объективті зиянды нәтиже, заңсыздық, себептік байланыс) композиция элементтері ретінде [37] деп атады. В.ф. Яковлев құқық бұзушылық құрамына субъект, объект, заңсыздық және кінә кіреді [38].

Бұл көзқарас даулы деп санаймыз, өйткені келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің пайда болуының негізі заңды факт болып табылады, ал субъект пен объектіні оның элементтері ретінде қарастыруға болмайды, «әйтпесе субъект фактінің құрамында, яғни өзінің іс-

әрекетінің құрамында болады» [39]. Сонымен қатар, субъект пен объект неғұрлым кең құқықтық санаттың элементтері болып табылады - құқықтық қатынастар [40]. Себеп үшін жауапкершілік тек құқықтық қатынастардың бір түрі болғандықтан, жауапкершілік субъектісі мен объектісі келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің негізі бола алмайды. Келтірілген зиян үшін жауапкершілік объектісі болжанса да, қылмыстық құқықтан айырмашылығы, құқық бұзушыға қолданылатын жауапкершілік шараларына айтарлықтай әсер етпейді. Құқық бұзушы қол сұғатын нақты игіліктер азаматтық құқық бұзушылықтың тікелей объектісі болып табылады [41].

О. А. Красавчиков сонымен қатар композиция элементтері тек заңды фактіні сипаттайтынын атап өтті: кінә адамның заңсыз мінез - құлқына психикалық қатынасы жазықтығында, зиян - жасалған әрекеттің нәтижесі жазықтығында. Осыған байланысты автор заңды құрам элементтерін жеке заңды фактілерге және заңды факт элементтеріне бөлуді ұсынады. Азаматтық құқық бұзушылық құрамының элементтерін ол заңдық фактінің элементтеріне - құқық бұзушылыққа жатқызады [42].

К. Б. Ярошенконың пікірінше, жауапкершілік объективті сипаттағы жағдайларды (зиян, заңсыздық, заңсыз әрекеттер мен пайда болған зиян арасындағы себептік байланыс) және субъективті сипаттағы жағдайды (зиян келтірушінің кінәсі) қамтитын заңды құрам болған кезде туындайды [43].

Б.Д. Завидов құқық бұзушылық құрамына: зиянның басталуы, зиян келтірушінің құқыққа қарсы мінез-құлқы, келтірілген зиян мен құқыққа қарсы мінез-құлық арасындағы себептік байланыс, зиян келтірушінің кінәсі жатқызады [44].

Құқық бұзушылық және құқық бұзушылықтың құрамы ұғымдарын ажыратпай, С.Ю. Рипинский «заңды жауапкершілік мүмкін емес, құқық бұзушылықтан басқа ештеңе үшін қолайсыз. Құқық бұзушылықтың құрамы жауапкершіліктің құқықтық қатынастарының туындауына негіз болатын күрделі заңды факт (нақты құрам) болып табылады» [45]. Қалыптасқан заңды ұғымдар бола отырып, олар бір-бірімен тығыз байланысты болғанына қарамастан, бір-бірімен бірдей емес. Осының негізінде келесі пікір әділ деп санаймыз: Егер құқық бұзушылықтың құрамы кез келген нақты құқық бұзушылыққа тән эмпирикалық белгілерді тіркесе, онда құқық бұзушылықсанаты оның әлеуметтік мәнін, оған қоғам мен тұтастай мемлекет тарапынан қатынасын көрсетеді.

Осы көзқарастың өкілдері заңды факт құқық бұзушы мен жәбірленуші арасындағы құқықтық қатынастарды тудырады және жәбірленушінің белгілі бір талаптары мен құқық бұзушының заңсыз әрекеттен келтірілген залалды жою жөніндегі міндеттерін тудырады деп санайды. Азаматтық құқық бұзушылықтың құрамын жалпы негіз ретінде бөліп көрсете отырып, Г.К. Матвеев оған осы құрамның элементтерін де қосты: Заңсыз мінез-құлық, зиянды салдар, себептік байланыс және кінә [46]. Қазіргі заманғы азаматтық құқық доктринасы заңды мінез-құлықтағы жауапкершілікті (кінәсіз жауапкершілікті) анықтайтындықтан, яғни заңсыздық, себептік байланыс және кінә енді азаматтық жауапкершіліктің жалпы шарттары болып

табылмайды. Осыған байланысты мүліктік немесе мүліктік емес зиян келтіру туралы, яғни болуы қажет азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің жалғыз шарты ретінде материалдық немесе материалдық емес игіліктің кемуі туралы айту қажет [47].

«Құрамның» жақтаушысы бола отырып, Н.С. Малеин жауапкершіліктің бірнеше негіздерін атап өтті. Жауапкершілік заң негізінде және оған сәйкес туындайды. Заң-жауапкершіліктің заңды негізі. Объективті негіз-қоғамдық қатынастарды заңсыз қол сұғушылықтан қорғау қажеттілігі. Ол құқық бұзушылықты жауапкершіліктің нақты негізі деп атады. Сонымен қатар, Н.С. Малеин мүліктік жауапкершілікті заңда немесе шартта белгіленген міндеттерді бұзудан туындайтын, құқық бұзушы үшін оның кінәлі мінез-құлқын айыптау салдарынан қолайсыз мүліктік салдарлар түрінде көрінетін құқықтық қатынас ретінде сипаттады, оның басталуы мемлекеттік мәжбүрлеу мүмкіндігімен қамтамасыз етіледі [48]. Біздің ойымызша, бұл тәсіл толығымен дұрыс емес, өйткені мүліктік қатынастар экономикалық құбылыс болып табылады, сондықтан ол құқықтық қатынастардың нысаны бола алмайды. Мүліктік салдар құқық құқықтық қатынастардың пайда болуын немесе тоқтатылуын байланыстыратын жағдай бола алады, бірақ құқықтық қатынастар ешқашан мүліктік салдардың мазмұнын құрмайды [49].

Азаматтық-құқықтық жауапкершілікті жүктеу мәселесін аша отырып, М.М. Агарков Азаматтық құқық бұзушылықтың құрамын зиянды, заңсыздықты, себептік байланысты және кінәні қамтитын заңды (нақты) құрам ретінде қарастырды [50].

Алайда, бірнеше заңды маңызды тараптардан тұратын нақты мән-жайларды білдіретін күрделі заңды фактілерді (мысалы, бірнеше элементтерден тұратын құқық бұзушылық фактілері) нақты құраммен шатастырмау керек екенін атап өткен жөн. [51]. Заңды құрамның элементтерін талдай отырып, М. Агаркова, олар «әр жағдайда негіз (заңды факт) жауап беруі керек және олар болмаған кезде тиісті құқықтық қатынастар туындауы немесе өзгеруі мүмкін емес, өйткені тиісті факт заңды мәнге ие болмайды (заңды фактіге айналмайды)» нормативтік талаптар екенін ескеріңіз [52].

Азаматтық құқық ғылымына «Азаматтық құқық бұзушылық құрамы» санатын енгізудің абсурдтығын мәлімдей отырып, В.В. Витрянский оның жақтастарын азаматтық-құқықтық институттарға қатысты бөтен екенін атап өтіп, қылмыстық құқықтан осы құрылымды қарызға алды деп айыптайды. В. В. Витрянский құқық бұзушылықтың құрамы мен кінә нысандары туралы ережені «азаматтық-құқықтық доктринаның инерциялық қозғалысы» деп атайды [53]. Өз көзқарасын нығайту ретінде ол сөздерін келтіреді. Шершеневич: «жаза міндетті түрде қылмысты ұсынады - қылмыстық Құқық бұзушылықсыз қылмыстық жауапкершілік жоқ (null a poena sina crimine). Керісінше, азаматтық жауапкершілік кейде азаматтық құқық бұзушылықтан тыс орнатылады. «Заң бір адамға екінші адамның мүліктік зиянын тигізуі мүмкін, дегенмен бұл зиян бірінші болып өз тарапынан ешқандай кінәсіз

келтірілсе де, тіпті одан да көп, тіпті ол мүлдем келтірілмесе де» [54].

В. В. Витрянский азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің жалғыз және жалпы негізі субъективті азаматтық құқықтарды бұзу болып саналады [55]. «Субъективті азаматтық құқықтарды бұзу» ұғымын зиян келтіру фактісі ретінде анықтайтын Е.А. Сухановтың көзқарасы оның пікіріне біршама ұқсас, ол «азаптау жауапкершілігінің міндетті, міндетті негізі зиян (зиянның болуы)» деп тұжырымдайды. [56]. В. В. Витрянскийдің жауапкершілігінің негізін түсіндіру бірқатар сұрақтар туғызады. Бір жағынан, субъективті азаматтық құқықтардың бұзылуы деп заңсыз әрекеттер (әрекетсіздік) деп түсінуге болады, бұл тұрғыда автор ұсынылған көзқараспен келіседі. Екінші жағынан, егер біз субъективті азаматтық құқықтардың бұзылуын іс-әрекеттің немесе оқиғаның нәтижесі ретінде қарастыратын болсақ, онда бұл пікір даулы. Бензин құйылған цистерна кездейсоқ ұшқынның салдарынан жарылды делік, егер жарылысты террорист халықты қорқыту мақсатында жасаған болса және т. б. бұл тұрғыда субъективті азаматтық құқықтардың бұзылуы зиян деп түсініледі. Мұндай ұстаным субъективті құқықтың кез-келген бұзылуы жауапкершілік шараларын қолдануға әкелуі мүмкін. Осыған байланысты» азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің негізі «ұғымы субъективті азаматтық құқықтарды бұзу ретінде одан әрі негіздеуді, негізінен» субъективті азаматтық құқықтарды бұзу « ұғымын ашуды қажет етеді [57].

Құқықтық қатынастардың пайда болуының негізі құқықтық норма өзінің құқықтық салдарының басталуын, өзгеруін немесе тоқтатылуын [58]. байланыстыратын заңды факт (оқиға немесе іс - әрекет) екендігі жалпыға белгілі, және жауапкершілік құқықтық қатынастардың бір түрі болғандықтан, келтірілген зиян үшін жауапкершіліктің пайда болуының негізі заңды факт немесе заңды фактілердің жиынтығы болып табылады деген тұжырым қисынды болады.

Біздің көзқарасымызды дәлелдеу үшін Азаматтық құқықтағы құқықтық қатынастардың пайда болуының теориялық аспектісін зерттеген ғалымдардың ұстанымдарына жүгіну керек. Сонымен, О. А. Красавчиков заңды фактілер, сондай-ақ заңды құрам құқықтық қатынастардың пайда болуының жалғыз шарты емес деп сендірді.

Азаматтық-құқықтық қатынастар қозғалысы, ең алдымен, белгілі бір қоғамдық қатынастардың болуын талап етеді, өйткені қоғамдық қатынастардың өзі құқықтық форманы ала алмайды, қатысушылардың құқықтары мен міндеттерінің болуымен сипатталатын байланысы түрінде заңды көрініс бере алмайды, яғни азаматтық-құқықтық қатынастардың пайда болуы алғышарттардың бүкіл кешенінің өзара әрекеттесуінің нәтижесі болып табылады: біріншісі-нормативтік құқықтық, онда заң нормасы әлеуметтік қатынастарды реттейді.; екіншісі-заңды тұлға - құқықтары мен міндеттерінің пайда болуы, өзгеруі және тоқтатылуы туралы сөз болып отырған адамның құқықтық қабілеттілігі мен құқықтық қабілеттілігінен тұрады; үшіншісі-заңды - нақты-белгілі бір заңды фактіні немесе заңды құрамды білдіреді, оның болуымен немесе болмауымен құқық нормасы құқықтық салдарды [59].

байланыстырады. Н.С. Малейн азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің негізін түсіне отырып, құқықтық қатынастардың құқықтық және материалдық алғышарттарын анықтайды. Бірінші алғышарттар қатарында заң - жауапкершіліктің заңды негізі, ал материалдық алғышарт - қоғамдық қатынас екенін көрсете отырып, заң нормасын түсінді. [60].

Әр түрлі міндеттемелерге қатысты құқықтық фактілердің құқықтық рөлі бірдей емес. Олардың кейбіреулері міндеттемелерді тікелей тудырады (мысалы, зиян келтіру салдарынан туындайтын міндеттемелер), ал басқалары міндеттемелердің пайда болуына басқа заңды фактілермен үйлескенде ғана әкеледі [61]. Заңды іс-әрекеттерден келтірілген зиянды өтеу мәселесін қарастыра отырып, А.С. Шевченко олардың пайда болуының негізі ретінде жеке, қарапайым және күрделі құқықтық құрамға ие болуы мүмкін, оған әкімшілік акт кіреді [62]. Ұқсас көзқарасты О.С. Иофтан табуға болады, ол заң құрамы аяқталғанға дейін оны құрайтын элементтер тек фактілер болып қала береді, сондықтан құқықтық салдар заң құрамы қалыптасқаннан кейін ғана пайда болуы мүмкін және құқықтық қатынастардың пайда болуының негізі бола алады. Толық нақты құрамның пайда болған бөлігі тұлға үшін құқықты алуға мүмкіндік береді, бірақ оның заңды негізі болып табылады. [63].

В. Б. Исаковтың пікірінше, бұл құқықтар мен міндеттердің жалпы моделінен нақты ауысуды қамтамасыз ететін заңды фактілер. [64].

Шынында да, заңды факт (заңды құрам) - бұл заңнамалық актілерде бекітілген құқықтық нормаларды құқықтық қатынастардағы Тараптар арасында пайда болатын байланысқа айналдыруға мүмкіндік беретін құрал. Осылайша, заңды факт (заңды құрам) құқықтық норманы құқықтық абстракциядан шындыққа айналдырады. Дәл осы жерде құқықтық қатынастардың пайда болуына мүмкіндік беретін шекара бар, сондықтан құқықтық қатынастардың негіздері туралы заңды факт (заңды құрам) пайда болған сәттен бастап айтуға болады.

Алайда, Е. А. Суханов дұрыс атап өткендей, заңды құрам да азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің негізі бола алады, осыған байланысты заңды фактіні жауапкершіліктің жалғыз негізі деп атау дұрыс емес [65].

Жоғарыда келтірілген көзқарастарды талдай отырып, келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің пайда болуының негізі заңды факт болады деп қорытынды жасауға болады - құқық бұзушылық, оның элементтері: зиян, заңсыздық және себептік байланыс. Ал келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік шарттарына кінәні құқық бұзушылық құрамының субъективті жағы ретінде жатқызу керек.

Римдік жеке құқықтың ережелерін қолдана отырып, бірқатар авторлар азаптау міндеттемелерін «құқық бұзушылықтан алынған міндеттемелер» деп атайды [66]. Келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің туындауына құқық бұзушылық фактісі негіз болып табылады деп есептейтін В.А. Тарховтың [67]. және Т. И. Илларионованың [68]. ұстанымымен келісу керек

И.А. Покровскийдің «азаматтық құқықтың құқық бұзушылықтан туындаған зиянды салдарды жою міндеті бар және ол үшін тек бір ғана нәрсе маңызды - құқық бұзушылық деп аталатын нәрсенің бар-жоғын және оның кінәлісіне жауапкершілікті жүктеуге негіз беретінін анықтау» деп атап өткен сөзі назар аударуға тұрарлық. [69].

Азаматтық құқық доктринасы құқық бұзушылықты заңды түрде анықтаудың болмауына байланысты құқық бұзушылықты сипаттайтын шарттар мен элементтердің кешенді жиынтығын пайдаланатынын атап өткен жөн.

Құқық теориясында зерттелетін Тұжырымдаманың анықтамаларының кең спектрін табуға болады. И. С. Шабунина құқық бұзушылықтың «схемалық» анықтамасын ұсынады, ол «азаматтық құқық нормаларымен реттелген қоғамдық қатынастарға қол сұғатын кінәлі заңсыз әрекет (әрекетсіздік)» дегенді білдіреді. [70]. В. В. Лазарев өте ұқсас анықтама береді: «құқық бұзушылық-бұл заңсыз, кінәлі, әлеуметтік зиянды әрекет, ол үшін заңды жауапкершілік қарастырылған» [71]. Анықтамаларда екі автор да жауапкершілік тақырыбын, оның қасиеттерін айтпайтынын ескеріңіз. Әрбір жеке құқық бұзушылық нақты шындық құбылысы ретінде; оны белгілі бір адам, белгілі бір жерде, белгілі бір уақытта жасайды және нақты белгілермен сипатталады.

Н.С. Малейн субъектінің бар екендігі туралы айтып қана қоймай, сонымен қатар кінә белгісін де айқындамайды: «құқық бұзушылық - бұл заңды жауапкершілікке әкеп соқтыратын қоғамға қарсы, қоғамға қауіпті, құқыққа қарсы әрекет» [72]. Дәл осындай кемшілікті Т.В. Кашанина мен А. В. Кашаниннің анықтамасынан да табуға болады: «құқық бұзушылық - бұл құқық нормаларына қайшы келетін және қоғамға зиян келтіретін қоғамдық қауіпті әрекет» [73].

Е. А. Суханов қызықты келесі ерекшелікті атап өтеді: азаматтық-құқықтық жауапкершілік жауапты адамның құқық бұзушылығы болмаған кезде де туындауы мүмкін (мысалы, кепілгердің жауапкершілігі) [74].

Құқық бұзушылықтың жоғарыда келтірілген анықтамаларынан барлық авторлар заңсыздықтың белгісін анықтайтынын көруге болады. Шынында да, құқық бұзушы қоғамдық мүдделерді ескерместен, белгілі бір заңды міндеттемені орындамастан, заң нормаларын бұзып қана қоймай, Заңда бекітілген өмір негіздеріне қол сұғады. Алайда, заң нормаларына қайшы келетін кез-келген әрекетті құқық бұзушылық деп санауға болмайды. Бұл әрекет Құқық бұзушының ерік-жігерінің, оның кінәлі мінез-құлқының нәтижесі болуы керек.

Айта кету керек, құқық бұзушылық тек құқық бұзушы көрсеткен мінез-құлық актісін жасай алады. Бұл іс-әрекеттер арқылы көрінбейтін ішкі ойлау мен сезімнің бұзылуы деп санауға болмайды. Рим құқығында Юстинианның Дигесталарында да мынандай ереже болған: ешкім ойлар үшін жазаланбайды (*cogitationes poenam nemo patitur*) [75].

Бұл принцип біздің заңның негізінде жатыр, яғни қылмыстық жауаптылықтың негізі адамның қоғамға қарсы қасиеттері, оның ойлары мен

сенімдері емес, белгілі бір әрекетте көрсетілген қылмыстық мінез-құлық болуы мүмкін.

Назар аудару қажет, яғни құқық бұзушылық болып табылады құқыққа қарсы іс-әрекет ғана емес әкеп туындағанын нақты зиянды салдарын емес, қабілетті әкелуі осындай.

Құқықтық жауапкершілік құқық бұзушының мінез-құлқын бағалау құралы болып табылады, ол «әділеттілік тепе-теңдігін сақтауға» арналған және келтірілген зиянның орнын толтыруға мүмкіндік береді.

Жоғарыда келтірілген көзқарастар мен қарастырылған белгілерге сүйене отырып, құқық бұзушылықты мемлекетке немесе заңмен заңды жауапкершілік қарастырылған жеке тұлғаларға зиян келтіретін қоғамдық қауіпті, кінәлі заңсыз әрекет немесе қоғамдық қатынастарға қатысушылардың әрекетсіздігі ретінде анықтауға болады.

В. Н. Кудрявцевтің көзқарасы, құқық бұзушылықтың заңды анықтамасы таутологиялық деп санайды. Алайда, бұл анықтаманың артында заңгерлер егжей-тегжейлі әзірлеген құқық бұзушылықтың әртүрлі жақтарын сипаттайтын құқықтық ұғымдар мен белгілер жүйесі жасырылған [76].

Айта кету керек, «құқық бұзушылық» және «құқықтарды бұзу» ұғымдары бір-бірімен бірдей емес. Егер зиян құқық бұзушылық нәтижесінде келтірілсе, онда субъективті азаматтық құқықтарды қамтамасыз ету тәсілдері бір мезгілде [77]. жауапкершілігі болып табылады. Демек, терроризм актісімен келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің негізі субъективті құқықтардың кез-келген бұзылуы емес, құқық бұзушылық болып табылады.

Жоғарыда атап өткеніміздей, құқық бұзушылықтан басқа, келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің пайда болу негіздеріне құқық бұзушылық құрамының үш дербес элементі де жатады. Осыған байланысты композицияның зиян сияқты элементі терроризм актілерінен зардап шеккендерге зиянды өтеу тетігінде азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің пайда болуының негізі болып табылатындығын анықтау қажет.

Көптеген авторлар зиянның болуын азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің негізі ретінде жоққа шығармайды [78]. Зиянның болуы «зиян келтіруден барлық міндеттемелердің туындауына қажетті жалғыз шарт болып табылады» деген пікір бар [79].

Бірақ барлық авторлар бұған келісе бермейді. И.А. Тактаев Азаматтық құқық бұзушылықтың зиян сияқты элементін дербес заңды факт ретінде тануға болмайды, тек заңды фактінің өзіне тән белгісі, келтірілген зиян үшін жауапкершілік шарты болып табылады деп санайды. Зиянды іс-әрекетпен де, оқиғамен де себептік байланыста қарастыруға болады [80]. Сондай-ақ, зиянның болуы және зиян келтіру фактісі әртүрлі құқықтық сипатқа ие екенін атап өткен жөн. Зиянның болуы зиянды жәбірленушінің өзі немесе еңсерілмейтін күштің салдарынан келтіргенін білдіреді, ал зиян келтіру фактісі жәбірленушіге сыртқы әсер етуді анықтайтын күрделі заңды факт болады. Зиян келтіру заңды болған жағдайда да келтірілген зиян үшін

жауапкершіліктің пайда болуының негізіне мынадай элементтер жатады: зиян келтіру; зиян келтірушінің мінез-құлқының заңдылығы; зиянның болуы мен зиян келтірушінің мінез-құлқы арасындағы себептік байланыстың болуы. «Сонымен бірге зиян келтірудің осы фактісі зиянды өтеу жөніндегі міндеттемені туындатуы мүмкін, ал туындамауы да мүмкін» [81].

Ғалымдардың көзқарасын талдай келе, бірқатар авторлар, мысалы, В.С. Мартемьянов [82].»зиян» және «шығын» ұғымдарын синоним ретінде қолданатынын атап өтеміз. «Зиян» және «залал» ұғымдарын анықтай отырып, н.с. Малейн зиян ретінде ақшалай түрде, шығындар түрінде көрсетілген мүліктік мүдделердің бұзылуын түсінді [83]. В.М. Болдинов «зиян» және «шығын» ұғымдарын ұқсас деп санайды. Соған қарамастан, ол «мүліктік зиян» және «шығындар» ұғымдарының арасында ұқсастық жасайды, өйткені «мүліктік емес зиян» ұғымы «моральдық зиян» ұғымына ұқсас [84].

С. Л. Дегтярев «шығындар» ұғымы өзінің заңды мәні бойынша «зиян» ұғымы деп тұжырымдайды, өйткені залалдарға тек нақты залал мен жоғалған пайда кіреді және олар мүліктік қатынастар болған кезде және ақшалай түрде өтеледі [85].

М.М. Агарковтың көзқарасы назар аударуға тұрарлық, ол «мүліктік игіліктің кез-келген төмендеуі» [86]зиянын түсінді. Осы ұстанымды қолдай отырып, В.А. Тархов мүліктік зиян зиян деп аталады, ал залалдың ақшалай көрінісі шығын деп аталады. Зиян деп ол заңмен қорғалатын игіліктің кез келген кемуін (зақымдануын, бүлінуін, жойылуын) [87]түсінеді.

«Шығындар» ұғымы «зиян» және «залал» ұғымдарынан гөрі кең деп санайтын авторлар «залал» ұғымына қосымша шығындарды, алынбаған кірістерді, сондай-ақ Тараптардың мүдделеріне айтарлықтай әсер ететін басқа салдарды қамтиды. Мысалы, В.Романов былай дейді: «зиянды толық көлемде өтеу заң зиян келтірушіге жәбірленушіге нақты зиянды да, жалпы залалды да өтеу міндетін жүктейтінін білдіреді». Бұдан әрі автор «шығындар» ұғымы зиянды, сонымен қатар, егер [88]кұқық бұзушылық болмаса, алуға болатын алынбаған кірісті қамтитынын көрсетеді.

Бірқатар ғалымдар «зиян» ұғымын жәбірленушінің мүлкін азайтудан көрінетін материалдық залал деп түсінуді ұсынды. Бұл жағдайда зиянның табиғи-заттық формасы залал деп саналуы керек, ал зиянның өзі құқық бұзушылықтың теріс мүліктік салдары туралы жалпы түсінік болуы керек. Сондай-ақ, «шығындар» ұғымы зиян ұғымына қатысты тәуелсіз деген пікір бар, сондықтан зиянды [89]санаты арқылы анықтау қате.

Заңды мағынада залал деп ол үшінші тұлғалардың заңсыз әрекеттері, мүлікті жоғалту немесе бүлдіру және алынбаған кірістер нәтижесінде жәбірленушінің шеккен шығыстарын, экономикалық мағынада - ақшалай нысанда көрсетілген және меншік иесінің өз кінәсінен шеккен зиянын түсінді [90]. Жалпы О. С. Иоффе шығындарды» Заңсыз мінез-құлықтан туындаған салдар « деп анықтады [91].

«Залал», «залал» және «зиян» ұғымдарының арақатынасы мәселесін зерттей отырып, ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексіне (ҚР ҚІЖК) жүгіну

кажет деп санаймыз. Мәселен, ҚР ҚІЖК 71 - бабының 1-бөлігіне сәйкес жеке тұлғаға қылмыспен физикалық, мүліктік, моральдық зиян, ал заңды тұлғаға-оның мүлкіне және іскерлік беделіне зиян келтірілуі мүмкін. Осылайша, ҚР ҚІЖК-де «зиян»ұғымының қолданылуын байқауға болады.

Л. А. Лунцтың көзқарасы қызықты, ол құқық бұзушы ақшалай шығын емес, заттай залал келтіретінін атап өтті. Демек, шығындар деп «ақаулы борышкер немесе делинквент келтірген зиянды ақшалай бағалау» [92] деп түсіну керек.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексында «шығындар» және «залал» ұғымдарының аражігін нақты ажырату байқалады.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 9-бабына сүйене отырып, өтелуге жататын залалдардың құрамы нақты залал мен жіберіп алған пайдадан (алынбаған табыстардан) тұрады. Құқықтары бұзылған, бұзылған құқықты қалпына келтіру үшін оны өндірген немесе жасауға тиіс адамның шығыстары, оның мүлкінің жоғалуы немесе зақымдануы (нақты нұқсан), сондай-ақ, егер оның құқығы бұзылмаған болса, бұл адамның азаматтық айналымның әдеттегі жағдайында алуына болатын, алынбай қалған табыстары (айрылып қалған пайда) залал деп түсініледі.

Шығындарды өтеудің мәні мынада: нәтижесінде жәбірленушінің (кредитордың) мүлкі, егер оған зиян келтірілмесе, ол қандай жағдайда болуы керек. Бұл міндетті іске асыру, әрине, жәбірленушіге нақты залалды да, жіберіп алған пайданы да өтеуді талап етеді, ал кейбір жағдайларда жәбірленушінің моральдық зиянды өтеуге құқығы бар (4-Параграф. Моральдық зиянды өтеу Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Ерекше бөлім).

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 9-бабының 2-тармағын талдай отырып, шығындар құрамына шығыстар да, алынбаған кірістер де, сондай-ақ табиғи залал да (жәбірленушінің мүлкін жоғалту немесе бүлдіруден тұратын) кіреді деп қорытынды жасауға болады. Сәйкес 47-Тарау. ҚР АҚ зиян келтіргені үшін жауапты тұлға зиянды заттай өтеуге (нақ сондай түрдегі және сападағы затты беруге, бүлінген затты түзетуге және т.б.) немесе келтірілген залалдың орнын толтыруға міндетті. В. М. Болдинов дұрыс атап өткендей, бұл» шығындарды заттай түрде өтеуден басқа ештеңе емес [93]. Келтірілген дәлелдерге байланысты В. В. Васкина «ақша жоғалған немесе бүлінген мүліктің ең қолайлы баламасы болып табылады, шығындарды өтеу құн түрінде жасалады» негізсіз болып көрінеді [94].

Азаматтардың өміріне немесе денсаулығына зиян келтірілген жағдайда олардың көтеретін мүліктік шығындары азаматтық заңнамаға сәйкес залал ретінде қарастырылады (ҚР АҚ 47-тарауы).

«Физикалық зиян» емес, «физиологиялық (анатомиялық) зиян»деген терминді қолдану дұрысырақ болар еді. Екі термин де грек сөзінен шыққан «фюзис», аудармада «табиғат»дегенді білдіреді. Алайда, «физикалық» термині жаратылыстану ғылымдарында қолданылатын кең категория болып табылады. Мысалы, физикада материя қозғалысының ең көп кездесетін

формалары физикалық деп аталады [95]. Кез - келген нәрсе материя болғандықтан, сол заттың келтірген зияны (материя қозғалысының формасы) мүлтік емес, физикалық деп атауға болады.

Сонымен қатар, анатомия мен физиология бір объектіні - тірі құрылымды, бірақ әр түрлі тұрғыдан қарастырады: анатомия формасы, тірі ұйымдастыру және физиология функциясы, тірі процесс [96] тұрғысынан. Сондықтан «физиологиялық зиян» терминін қолдану зиян келтіру нәтижесінде адам мүшелері мен тіндерінің анатомиялық тұтастығын және олардың физиологиялық функцияларын бұзудың мәнін объективті түрде көрсетеді.

Адам ағзасы тұтас және өзара байланысты жүйе болғандықтан, бір ғана органның функцияларын бұзу, кем дегенде, адамның теріс психикалық реакцияларына әкелуі мүмкін. Физиологиялық және моральдық зиян арасындағы заңды сызықты қалай салу керек деген сұрақ туындайды. Оған жауап берудің екі нұсқасы бар.

Бірінші нұсқаны А. М. Эрделевскийден алуға болады [97]. Ғалымның пікірінше, дене жаракатын өтеу дене бұзылыстарын немесе олардың сыртқы көріністерін жоюға немесе әлсіретуге бағытталған, ал моральдық зиянды өтеу - денеге зиян келтірумен байланысты тәжірибені, қайғы-қасіретті жою немесе тегістеу. Осыған байланысты «психикалық зиян» ұғымын қолданған дұрыс болар еді.

Екінші нұсқаны В. П. Богданов ұсынады, ол дене (физиологиялық) зиян объективті категорияның бір түрі болып табылады, өйткені көптеген ережелер келтірілген зиянды өтеу міндетін тікелей белгілейді; мұндай өтемақы зиян келтіру фактісі бойынша орын алады. Моральдық зиян-бұл субъективті санат, өйткені ол жәбірленушінің өтініші бойынша өтеледі, ол өз кезегінде өтемақының бастапқы мөлшерін де анықтайды [98].

А. М. Эрделевский айтқан ұсыныс нақтылауды қажет етеді, өйткені психикалық зиянды психикалық аурулар мен психикалық бұзылулар деп түсінуге болады, және бұл мүлдем басқа медициналық терминдер. Психикалық аурулар мидың патологиясынан туындайды және психикалық белсенділіктің бұзылуымен көрінеді. Психикалық ауруларға мінез-құлық бұзылыстарымен (психоздармен) нақты әлем рефлексиясының өрескел бұзылуы, сондай-ақ психикалық белсенділіктің жеңіл өзгерістері (невроздар, психопатиялар, аффективті патологияның кейбір түрлері жатады) [99].

Осыған байланысты психикалық аурулардың (психиатрия саласына қатысты аурулардың) пайда болуына әкеп соққан зиянды физикалық зиян деп, ал психикалық бұзылуларға әкеп соққан зиянды, яғни психо - травматикалық әсерлерге реакцияны (психологиямен реттелетін) моральдық деп санаған жөн.

Сонымен, егер келтірілген зиян адамның психикалық жағдайының өзгеруіне себеп болса, онда физикалық және моральдық зиянды бөлетін сызық жәбірленушінің жағдайы ғылыми білімнің қай саласына жатады - психология немесе психиатрия. Егер жәбірленушінің психикалық жағдайын

диагностикалау туралы мәселе туындаса, сот-психологиялық сараптама жүргізілуі мүмкін.

Моральдық зиянды өтеу механизмі осы жұмыстың екінші тарауында егжей-тегжейлі қарастырылғандықтан, осы параграфта біз зиянды «өтеу» және «өтемақы» ұғымдарының этимологиялық ерекшелігін ғана атап өтеміз. ҚР АҚ 951-бабы моральдық зиянды өтеуді емес, өтемақыны көздегенімен, барлық ғалымдар зерттелетін ұғымдарды [100]шектемейтіні белгілі.

Автор «моральдық зиянды өтеу» ұғымын қолданатын және «моральдық зиянды өтеу»ұғымының қарсыластары болып табылатын ғалымдардың ұстанымын ұстанады.

Өз ұстанымын дәлелдеу үшін «өтеу» және «өтемақы»сөздерінің этимологиясын қарастыру қажет. Орыс тілінің түсіндірме сөздігі «өтеу» ұғымын «жетіспейтін немесе жоғалған нәрсені ауыстыру» деп түсіндіреді. [101] «Өтеу» сөзі «өтеу» сөзінің мағынасына жақын, ал екіншісі субъективті-ерікті реңкке ие, ал біріншісі субъективті - мәжбүрлі болып көрінеді. «Өтеу» сөзінің түбірі «орын», яғни кек, С.И. Ожеговтың сөздігіне сәйкес «келтірілген зұлымдық үшін ақы төлеу әрекеті, бір нәрсе үшін жазалау» дегенді білдіреді. [102].

«Өтемақы» сөзінің этимологиясын дамыта отырып, С.и. Ожегов оның екі мағынасын береді: біріншісі - өтеу сияқты, екіншісі - бұзылған нәрсені теңестіру, жоғалған функцияларды өтеу [103]. Латын-орыс сөздігі «compensatio» - ны бес мағынада анықтайды: өтемақы; сыйақы; теңестіру, теңестіру; өтеу Жеке мүліктік емес құқықтар мен материалдық емес игіліктерді қалай өтеуге болатынын елестету қиын. Террорист келтірген жарақаттарға байланысты жәбірленушінің эмоционалды-психологиялық жайлылығының орнын толтыру туралы, әсіресе террористер өлтірген адамның туыстары мен жақындары сезінетін орны толмас ауырсыну туралы айту қисынсыз. Осыған байланысты А. Г. Мазаловтың пікірі дұрыс: «мүліктік емес зиян құны жоқ деп, оның орнына берілетін игілікпен салыстыруға келмейді. Біз мұндай зиянды өтемейміз. Сондықтан, бұл тек жәбірленушінің ақшалай сыйақысы, оған зиян үшін өтемақы төлеу туралы болуы мүмкін» [104].

Терроризм актілерімен келтірілген зиянның ерекшелігін атап өту қажет деп санаймыз: ол, біріншіден, террористтің мінез-құлқымен, яғни оның субъективті көзқарасымен шарттылықтың жоғары дәрежесіне ие; екіншіден, ол үлкен мүліктік зиянды білдіреді; үшіншіден, ол көбінесе жәбірленушінің де, террористің де (зиян келтірушінің) өлімімен байланысты; төртіншіден, нақты залалдан көрінеді: емделуге жұмсалған шығындардан және өзге де қосымша шығыстардан (ҚР АҚ 941-бабының 1-тармағы), жерлеуге жұмсалған шығыстардан еңбек ету қабілетінен айырылу (ҚР АҚ 937-Б.), емделуге уақытты жоғалту, асыраушысынан айырылу (ҚР АҚ 938-Б.) және т. б. нәтижесінде табысты алмау және табысты жоғалту.

Азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің негізі зиян емес, несие беруші саласында пайда болған және құқық бұзушылықтың негізін құрайтын теріс салдар деген пікір бар [105].

А. В. Милохова «зиян» және «зиян» ұғымдарының ұқсастығын анықтай отырып, біз қорытынды жасай аламыз: «зиян «ұғымы орыс тілінің байлығына байланысты қолданылады, бұл оған белгілі бір логикалық реңк береді» [106].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, зиян неғұрлым әмбебап категория деп тұжырымдай аламыз, өйткені біріншіден, ол жеке тұлғаға (өмірге, денсаулыққа, ар-намысына және қадір-қасиетіне), сондай-ақ азаматтың мүлкіне немесе заңды тұлғаның іскерлік беделіне байланысты болуы мүмкін; екіншіден, оны заттай да өтеуге болады (бір түрдегі және сападағы затты беру, зақымдануды жою және т.б.), сондай-ақ азаматқа немесе заңды тұлғаға залалды өтеу арқылы, бұл ретте моральдық зиянды өтеу қосымша «Зиян» категориясын қолданудың қажеті жоқ деп санаймыз, өйткені «зиян» категориясы, біз белгілегендей, жалпы және әмбебап болып табылады. Бұл жағдайда орыс тілінің байлығы өзінің теріс функциясын орындайды, бұл ғылыми әдебиеттердегі позициялардың түсініксіздігіне әкеледі. Ресей заңдарынан «зиян» ұғымын дәйекті түрде жою «зиян» терминін түсінудің біркелкілігіне алып келеді және ғалымдардың одан әрі қарама-қайшылықтарын болдырмайды.

Келтірілген зиян үшін жауапкершіліктің пайда болуының келесі негізі құқық бұзушылық құрамының заңсыздық сияқты элементі деп аталуы керек.

Заңсыздық мәселесін зерттейтін ғалымдардың идеяларын жүйелеу арқылы екі негізгі көзқарасты ажыратуға болады. Біріншісіне сәйкес «іс-әрекет, егер ол объективті құқық нормаларымен белгіленген ұйғарымды немесе тыйымды бұзса, құқыққа қайшы болып саналады» [107]. Басқаша айтқанда,» зиян келтірудің өзі заңға қайшы емес және мінез-құлықтың белгіленген ережелерін бұзбайтын әрекеттен келтірілген зиян өтелмейді « [108].

Екінші көзқарасты жақтаушылар «егер заңда өзгеше белгіленбесе, бөтен субъективті құқықтың зиян келтіруге әкеп соққан кез келген бұзылуы заңсыз деп танылады» [109] деп санайды. Г.Ф. Шершеневич дәл осындай ұстанымға ие, заңсыздық - бұл біреудің субъективті құқығын бұзатын әрекеттің қасиеті [110].

Сондай-ақ, жоғарыда аталған екі көзқарасты қамтитын аралас позицияны ұстанушылар бар екенін ескеріңіз. Мысалы, В. Ф. Маслов» заңмен қорғалатын басқа біреудің субъективті құқығын бұзатын және құқықтық нормаларға қайшы келетін мінез-құлық заңсыз деп танылады « [111]. В. И. Кофман құқықтық нормаларды бұзу бөтен субъективті құқықты бұзу арқылы жүзеге асырылады деп санайды [112]. Полярлық көзқарасты Е. А. Флейшиц: «объективті құқық нормаларын бұзу, әрине, субъективті құқықтардың бұзылуына әкеледі» [113].

Зиян келтіруге байланысты міндеттемелердегі заңсыздық деген не деген сұраққа жауап беру үшін екі ұғымның мәнін қарастыру қажет: субъективті құқық және іс-әрекеттің заңдылығы.

М.Н. Малеиннің пікірінше, жеке адамның физикалық әл-ауқатын (тұтастығын) қамтамасыз ететін субъективті құқықтардың бірі ретінде өмір сүру құқығы өмірді (даралықты) сақтау құқығынан және өмірге билік ету

құқығынан тұрады [114]. А.Д. Власова бұзылған (зиян келтіру арқылы) субъективті құқық деп біреудің мінез - құлқына құқықты-белгісіз адамдар тобына бағытталған талапты түсіну керек деп санайды [115].

Бірқатар авторлар тек ерікті шешім заңсыз болуы мүмкін деп санайды. Мұндай тұжырыммен келісу қиын, өйткені заңның бұзылуы «бұзушының санасына мүлдем тәуелді емес, бірақ оның санасына тәуелсіз объективті фактіні білдіреді» [116]. Ұқсас мәлімдемені М. ф. Медведевтен де табуға болады, ол «мінез-құлықтың заңсыздығы объективті санат ретінде осы әрекеттерді жасаған адамның кінәсіне де, зиянды өтеудің басқа да объективті жағдайларына байланысты емес» деп атап өтті. [117].

Терроризм актісінен зардап шеккен адамға уақтылы медициналық көмек көрсетілмегенде немесе терроризм актісін болғызбау мүмкіндігі болған кезде оны жасау мүмкіндігін жою үшін қажетті іс-шаралар өткізілмегенде, ең болмағанда, ерікті іс-әрекет құқыққа қайшы болуы мүмкін екендігінің дәлелі болып табылады. Осылайша, әрекетсіздік заңсыз деп танылуы мүмкін, егер» оған әрекет етуі мүмкін және әрекет етуі мүмкін адам жол берсе « Құқыққа қарсы мінез-құлық жағдайындағы әрекет те, әрекетсіздік те бас деликт қағидатына негізделеді (ҚР АҚ 917-бабының 1-тармағы). Жалпы азаптау принципіне сәйкес заңсыздық пен кінәлілік презумпциясы қолданылады, ал Азаматтық кодекстің 8-бабында парасаттылық пен ар-ождан презумпциясы бекітілген. Азаптау жауапкершілігінің принциптері азаматтық құқықтық қатынастарды құру принциптеріне қайшы келеді ме? Алайда, бұл жағдайда қайшылық тек қиялға айналады. В. «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 19 жылғы 13 шілдедегі № 416-І Заңының 19-тармағында террористік акт жасаған адамның өмірінен айыру, сондай-ақ осындай адамның денсаулығына немесе мүлкіне немесе террористік актінің жолын кесу немесе Ресей Федерациясының заңнамасында белгіленген немесе рұқсат етілген іс-әрекеттермен терроризмге қарсы іс-қимыл жасау кезінде жеке адамның, қоғамның немесе мемлекеттің басқа да заңмен қорғалатын мүдделеріне зиян келтіру заңды болып табылады.

Бұл жағдайда Қазақстан Республикасының атынан өз міндеттерін орындай отырып, Қазақстан Республикасының Қарулы Күштеріне зиян келтіруге уәкілеттік берілген адамдар адал әрекет етеді, демек, заңды. Демек, жалпы азаптаудың заңсыздығы презумпциясы заңдылықтың презумпциясымен алмастырылады.

Іс-әрекеттердің заңдылығын қарастыра отырып, ҚР АҚ 917-бабының 3-тармағына жүгіну керек, онда құқыққа сыйымды іс-әрекеттермен келтірілген зиян заңда көзделген жағдайларда өтелуге жататыны бекітілген. Осыған сүйене отырып, біреудің субъективті құқығының кез-келген бұзылуы заңсыз деп танылады деп санайтын авторлармен келіспеуге болады.

Шын мәнінде, заңсыздық пен заңдылық-бұл әрекеттің заңды түрде анықталған екі жағы (бір монетаның екі жағы). Заңнамада бекітілген құқық нормасын бұзатын әрекет ғана заңсыз болады деп болжау керек. Біреудің субъективті құқығы бұзылған жағдайда (зиян келтірілген кезде) бір ғана

нәрсе заңды маңызды болады - бұл бұзушылық объективті құқық нормаларына қайшы келе ме. Заңмен бекітілмеген біреудің субъективті құқығы бұзылған жағдайда, актінің заңдылығы туралы айту керек, сәйкесінше, заңмен бекітілген біреудің субъективті құқығы бұзылған жағдайда, актінің заңсыздығы туралы айту керек. Осыны ескере отырып, «субъективті құқық» ұғымы «объективті құқық» ұғымымен сiңiрiледi, өйткені қазіргі орыс құқығының даму дәрежесі объективті құқық біршама кеңірек және қандай да бір жолмен субъективті құқықтардың барлық спектрін қамтиды деп айтуға негіз береді.

Зиян келтіру салдарынан міндеттемелерді қарастыра отырып, А.С. Шевченко оларды екі топқа бөлді. Бірінші топқа ол құқыққа қарсы зиян келтіру (деликтілер) туындауына негіз болып табылатын міндеттемелерді, екінші топқа - құқыққа қарсы іс-әрекеттермен зиян келтіру фактісінен туындайтын міндеттемелерді жатқызды [118].

Ғалым заңды әрекеттермен зиян келтіру фактісінен міндеттемелердің пайда болу жағдайларына: қажетті қорғаныс, төтенше қажеттілік, жалпы апат, реквизиция және т. б.

Заңсыздық пен заңдылықтың мәнін анықтай отырып, заңсыз және заңды түрде келтірілген әрекеттердің бірқатар ерекшеліктерін олардың арақатынасында атап өту қажет деп санаймыз.

1. Құқыққа қайшы түрде келтірілген зиян жалпы қағида бойынша кез келген жағдайда, әрі толық көлемде өтелуге жатады (ҚР АҚ 917-бабының 1-тармағы). Құқыққа сыйымды іс-әрекеттермен келтірілген зиян заңда көзделген жағдайларда ғана өтелуге жатады (ҚР АҚ 917-Б.3-т.).

2. Келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік зиян келтірушінің әрекеттерінің ғана емес, әрекетсіздігінің де нәтижесі болуы мүмкін. Сонымен бірге, заңды әрекеттермен келтірілген зиян үшін жауапкершілік зиян келтірушінің әрекеттері нәтижесінде ғана туындауы мүмкін.

3. Құқыққа қарсы іс-әрекеттерден келтірілген зиянды өтеу жөніндегі міндет азаматтық-құқықтық жауапкершілік сипатында болады. Заңды іс-әрекеттерден келтірілген зиянды өтеу жөніндегі міндет субъективті азаматтық құқықтарды қорғау шарасы болып табылады [119].

4. Азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің пайда болуына әкеліп соқтырған әрекеттер заңсыз бола отырып, мемлекет пен қоғам тарапынан айыпталып, айыпталады. Заңды түрде әрекет ете отырып, азаматтар мемлекет көтермелейтін немесе рұқсат ететін қатынастарға түседі және заңның оң нұсқамаларын орындайды не заңында рұқсат етілген шектерде өз еркін білдіреді.

Терроризм актісінің жолын кесу кезінде террористер де, әскери қызметкерлер де, терроризмге қарсы күрес жүргізетін федералды атқарушы органдардың қызметкерлері мен мамандары да зиян келтіруі мүмкін. Осыған байланысты сұрақ туындайды: құқық қорғау органдары мен кепілге алынған азаматтар, террорист, заңды ма? Сонымен қатар, егер құқық қорғау органдары террористердің барымтасына түскен азаматтарға зиян келтірсе,

бұл әрекеттер заңды немесе заңсыз ма?

Қойылған сұрақтарға байланысты біз төтенше қажеттілік және қажетті қорғаныс ұғымдарына жүгінуді қажет деп санаймыз.

Қажетті қорғанысқа қатысты ережелер ҚР АҚ 919-бабында бекітілген. Сонымен қатар, ҚР АҚ қажетті қорғанысқа заңды анықтама бермейді, тек қажетті қорғаныс жағдайында келтірілген зиян, егер бұл ретте оның шегінен аспаса, өтелуге жатпайтынын көрсетеді. Қажетті қорғаныс туралы ережелер қылмыстық құқық теориясында жеткілікті түрде егжей-тегжейлі қарастырылғандықтан, ҚР ҚК 32-бабының мазмұнына жүгіну қажет. Қажетті қорғаныс ұғымы азаматтық және қылмыстық құқық үшін де ортақ болып көрінеді. Азаматтық құқықтағы төтенше қажеттіліктің ерекшелігі қылмыстық құқықтағы төтенше қажеттіліктен айтарлықтай айырмашылығы жоқ, сондықтан оны азаматтық және қылмыстық құқықтың диалектикалық байланысы аясында қарастыруға болады.

ҚР ҚК 32-бабы 1-тармағына сәйкес, қажетті қорғаныс жағдайында, яғни қорғанушының немесе басқа адамдардың жеке басы мен құқықтарын, қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қоғамға қауіпті қол сұғушылықтан қорғау кезінде, егер бұл қол сұғушылық қорғанушының немесе басқа адамның өмірі үшін қауіпті зорлық-зомбылықпен не осындай күш қолданудың тікелей қатерімен ұштасқан болса, қол сұғушы адамға зиян келтіру қылмыс болып табылмайды.

Қажетті қорғаныс кезінде зиян келтірудің заңдылығы (ҚР ҚК 32-бабының 2-тармағы) қорғанушының өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін де, басқа адамдардың, қоғамның, мемлекеттің құқықтары мен заңды мүдделерін де қоғамға қауіпті қол сұғушылықтан қорғайтындығынан көрінеді. Маңызды сәт, бұл шабуыл қорғанушыға да, басқа адамдарға да қатысты зорлық-зомбылықпен (Мұндай зорлық-зомбылықтың тікелей қаупі) байланысты болды. Қорғаушы қажетті қорғаныс шегінен асып кеткен жағдайлар, яғни шабуылдың сипаты мен қауіптілігіне нақты сәйкес келмейтін қасақана әрекеттер заңсыз болып саналады. Егер адам қолсұғушылықтың тосын болуы салдарынан шабуыл қаупінің дәрежесі мен сипатын объективті бағалай алмаса, қорғанушы адамның іс-қимылы қажетті қорғаныс шегінен шығу болып табылмайды (ҚР ҚК 32-б.2-т.).

Заң шығарушы қажетті қорғаныс шегін көрсете отырып, «қауіп» ұғымына бірнеше рет сүйенеді. Біз қауіпті анықтау төтенше қажеттілік және қажетті қорғаныс ұғымдарына қатысты негізгі категория деп санаймыз.

Құқық теориясында қауіпті түсінудің екі негізгі ұстанымын ажыратуға болады. Кейбір ғалымдар [120]. қауіп пен қауіп - қатер-бұл мүмкіндіктің пайда болуы (зиянды нәтиже), бұл мүмкіндіктің шындыққа айналуы [121]. мүмкіндігі немесе ықтималдығы ретінде анықталған бірдей ұғымдар деп санайды. Осыған сүйене отырып, қауіп немесе қауіп әлі зиян келтірмейді, бірақ егер сіз оларды жою үшін шаралар қолданбасаңыз, теріс нәтиже пайда болуы мүмкін.

Басқа ғалымдар қауіп ұғымын қауіп категориясымен байланыстырады.

Сонымен, Н. С. Малеин қауіп пен қауіп ұғымының арасында тең белгі қоюға болады деп санайды. Бұл жағдайда тәуекел-бұл қауіп туғызу емес, тек оны мойындау, түсіну [122]. Біз бір маңызды ерекшелікті бөлектейміз. Қауіптің дәрежесі мен сипаты төтенше жағдайда зиян келтіретін адамның бұл қауіпті қалай қабылдайтындығымен тығыз байланысты. Сондай-ақ, әлемде қауіптің ықтималдығы ғылым мен техниканың дамуына тікелей пропорционалды түрде өсетінін атап өткен жөн. Психологтар антропогендік фактордан туындаған бірқатар жаңа фобиялардың пайда болуына тап болды. Шын мәнінде, қауіпті іске асыру ықтималдығы үнемі бар деп айтуға болады. Әлемде үздіксіз көптеген процестер жүреді, олар бір-біріне тәуелсіз, параллель жүре алады. Ғылыми абстракцияға жүгінсек, екі немесе одан да көп процестер кеңістікте және уақытта қиылысқан кезде қауіп туралы айтуға болады. Қазіргі әлемде террористік ұйымдардың болуы қауіпті бірнеше есе арттырады, ал зиян келтіру ықтималдығы абсолютті шамаларға жетеді.

Құқық теориясында айтылғандарға байланысты нақты, қиялды және ықтимал қауіп ажыратылады. П. Р. Ставискийдің айтуынша, нақты қауіп объективті түрде бар, қиял емес, елестетілген және объективті шындықта жоқ [123] санаты. Нақты қауіп - зиян келтірушінің немесе үшінші тұлғаның мүліктік немесе мүліктік емес игіліктерінің жойылуына қауіп төндіретін, осыған байланысты оны болдырмау жөнінде дереу шаралар қабылдауды талап ететін пайда болған қолма-қол қауіп деп ойлаймыз. Ықтимал қауіптің табиғи дамуы немесе сыртқы құбылыстардың әсерінен қауіп нақты болады. Демек, пайда болмаған құбылыс қолма-қол қауіпті деп санауға болады, бірақ оның әрекеті айқын және сөзсіз, сондықтан оны жою үшін шаралар қабылдау қажет. Қолма-қол қауіптіліктің ықтимал қауіптен айырмашылығы-соңғысы келуі мүмкін немесе болмауы мүмкін. Осылайша, қауіп пен нақты қауіп мүмкіндік пен шындық ретінде байланысты. Қауіп нақты қауіпті оның зиян келтіру қауіпін тудыратын шындыққа айналуының әлеуетті мүмкіндігі ретінде қамтитындай [124].

Қиялдағы қауіп деп зиян келтіруші адал қателескен жағдайды түсіну керек, яғни қиялдағы қауіп нақты ретінде қабылданып, адам оны болдырмау үшін шаралар қабылдаған кезде, оның салдары зардап шегуші үшін теріс салдары болып табылады. Осылайша, қиялдағы қауіп қажетті қорғаныс шегінен асып кету ретінде қарастырылмайды, өйткені адам күтпеген қол сұғушылық салдарынан шабуыл қауіпінің дәрежесі мен сипатын объективті бағалай алмады (ҚР ҚК 32-б.).

Терроризм актілерімен келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілікті қарастыра отырып, азаматтың (терроризм актісін жасау кезінде кепілге алынғандардың қатарында болған) террористке келтірген залалын және мемлекеттің (Федералдық қауіпсіздік қызметі органдарының, сондай-ақ күштер мен құралдар тобының) терроризм актісінің жолын кесу кезінде «терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» 1999 жылғы 13 шілдедегі № 416-І Қазақстан Республикасының Заңын) террористке келтірген залалын ҚР АҚ 919-бабына сәйкес қарауды ұсынамыз. Осылайша, терроризм актісін жасау кезінде террористке келтірілген зиян өте қажет жағдайда болады,

өйткені өнерге сәйкес. «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 13 шілдедегі № 416-І Заңының 19-бабы Террористік акт жасаған адамды өмірден айыруға, сондай-ақ осындай адамның денсаулығына немесе мүлкіне не террористік актінің жолын кесу не терроризмге қарсы күрес жөніндегі Қазақстан Республикасының заңнамасында ұйғарылған немесе рұқсат етілген өзге де іс-шараларды жүзеге асыру кезінде жеке адамның, қоғамның немесе мемлекеттің өзге де заңмен қорғалатын мүдделеріне зиян келтіруге, терроризм актісін жасайды. «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 13 шілдедегі № 416-І Заңының 18-бабы 3-тармағында: «террористік актінің жолын кесу кезінде террористік актіге қатысушы адамның денсаулығы мен мүлкіне құқыққа сыйымды іс-әрекеттермен келтірілген зиян, сондай-ақ осы адамның қайтыс болуынан туындаған зиян өтелуге жатпайды»деп бекітілген. Сондай-ақ, N 35-ФЗ Федералды Заңының 18-бабының 3-тармағының ережесі өнерге толық сәйкес келеді деп айтуға болады. Ресей Федерациясының Азаматтық кодексінің 1066-сы, онда қажетті қорғаныс жағдайында келтірілген зиян, егер оның шегінен аспаса, өтелмейді деп бекітілген.

«Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 13 шілдедегі № 416-І Заңының 16-бабының ережелері де ҚР ҚК ережелеріне сәйкес келеді, оған сәйкес барлық адамдардың кәсіби немесе өзге де арнайы даярлығы мен қызмет жағдайына қарамастан, қажетті қорғаныс құқығына тең дәрежеде ие болады. Бұл құқық адамға қоғамға қауіпті қол сұғушылықтан аулақ болу немесе басқа адамдарға немесе билік органдарына көмек сұрап жүтіну мүмкіндігіне қарамастан тиесілі болады (ҚР ҚК 32-б.).

Сұрақ туындайды: ҚР АҚ 919-бабы шеңберінде терроризмге қарсы күресті жүзеге асыруға уәкілетті органдар келтірген жеке тұлғаның өміріне, денсаулығына және мүлкіне немесе заңды тұлғаның мүлкіне келтірілген зиянды қарастыруға бола ма?

Заң бұл әрекеттерді заңды деп тануға мүмкіндік беретініне қарамастан («терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 13 шілдедегі № 416-І Заңы), мәселені қарау қажетті қорғаныс шеңберіне кірмейді. ҚР МК-да заңды зиян келтіруді реттеуге мүмкіндік беретін тағы бір пәрменді тетік бар. Аса қажеттілік жағдайында зиян келтіруге қатысты ҚР АҚ 920-бабының ережелері осы тетік болып табылуы мүмкін. Жоғарыда туындаған сұрақ қажетті қорғаныс пен төтенше қажеттіліктің бірқатар ұқсас белгілері бар екендігіне байланысты болды:

- олар заңды әрекеттерге қарсы жүзеге асырыла алмайды;
- олар алыс болашақта болуы мүмкін емес және өткен емес, нақты қауіп болған жағдайда ғана қолданылады;
- олар тек қауіпті жағдайда ғана қолданылады, бірақ қиял емес, айқын;
- мемлекеттің, қоғамның немесе жекелеген азаматтардың мүдделеріне қауіп төнген кезде орын алуы мүмкін;
- осы мән-жайлардан туындаған қажетті болуы тиіс.

Кейде терроризм актісінің жолын кесу не терроризмге қарсы күресті жүзеге асыруға уәкілеттік берілген органдар терроризмге қарсы күрес жөніндегі өзге де іс-шараларды жүзеге асырған кезде жеке тұлғаның өміріне, денсаулығына және мүлкіне немесе терроризм актісіне еріксіз қатысушы (жәбірленуші) болып қалған заңды тұлғаның мүлкіне зиян келтіріледі. Осыған байланысты аса қажеттілік жағдайында зиян келтіруге қатысты ережелерді қарастыру қажет деп санаймыз.

Терроризм актісінің жолын кесу кезіндегі мемлекеттің іс-қимылының басты мақсаты террористік қауіпке ұшыраған адамдардың негізгі құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету және қорғау болып табылады. Осылайша, мемлекет, мемлекет, қоғам немесе жеке тұлғаның мүдделеріне қауіп төндіретін қауіпті жою [125], үшінші тұлғалардың мүдделеріне әрекет ете отырып, зиян келтіруші ретінде әрекет етеді.

Кейде терроризм актісінің жолын кесу не терроризмге қарсы күресті жүзеге асыруға уәкілеттік берілген органдар терроризмге қарсы күрес жөніндегі өзге де іс-шараларды жүзеге асырған кезде жеке тұлғаның өміріне, денсаулығына және мүлкіне немесе терроризм актісіне еріксіз қатысушы (жәбірленуші) болып қалған заңды тұлғаның мүлкіне зиян келтіріледі. Осыған байланысты аса қажеттілік жағдайында зиян келтіруге қатысты ережелерді қарастыру қажет деп санаймыз.

Терроризм актісінің жолын кесу кезіндегі мемлекеттің іс-қимылының басты мақсаты террористік қауіпке ұшыраған адамдардың негізгі құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету және қорғау болып табылады. Осылайша, мемлекет, мемлекет, қоғам немесе жеке тұлғаның мүдделеріне қауіп төндіретін қауіпті жою [126], үшінші тұлғалардың мүдделеріне әрекет ете отырып, зиян келтіруші ретінде әрекет етеді.

Аса қажеттілік жай-күйінің сипаттамасына қатысты ережелер Қазақстан Республикасы АҚ-нің 920-бабында да, Қазақстан Республикасы ҚК-нің 34-бабында да қамтылады. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 920-бабында аса қажеттілік ұғымы тұжырымдалмаған, тек осы санатқа ғана көрсетілген. Осы баптың мағынасын негізге ала отырып, аса қажеттілік жай-күйі ұғымын, егер бұл қауіпті осы жағдайларда өзге құралдармен жою мүмкін болмаса, бір адамның басқа адамға зиян келтіретін іс-әрекеттері зиян келтірушінің өзіне немесе басқа адамдарға қатер төндіретін қауіпті жою мақсатында төтенше жағдайларда жасалатын жағдай ретінде айқындауға болатынын атап өткен жөн.

Алайда, азаматтық құқыққа деген Төтенше қажеттіліктің өзіндік ерекшелігі бар және қылмыстық құқықтағы төтенше қажеттіліктен бір маңызды айырмашылық бар. Қазақстан Республикасы ҚК-нің 34-бабына сәйкес аса қажеттілік фактісін дәлелдеу Азаматтық құқықтағы аса қажеттілік зиян келтірушінің өзіне де, мүлкіне зиян келтірілген адамға да жауапкершілікті жүктеуге мүмкіндік беретініне қарамастан, адамды қылмыстық жауаптылықтан босатады. Ереже ст. Қазақстан

Республикасының Азаматтық кодексінің 920-ы зиян келтірушіні мүліктік Жауапкершіліктен автоматты түрде босатуды көздемейді, зиян келтірген тұлғаны оны өтеуге міндеттейді. Сондай-ақ, заң үшінші тарапқа өтемақы міндеттемесін осы үшінші тұлғаны да, зиян келтірушіні де өтеуден толық немесе ішінара босатуға мүмкіндік береді. Бұл ретте сот нақты мән-жайларды ескере отырып және әлеуметтік тұрғыдан неғұрлым маңызды мүддені қорғауға артықшылық бере отырып, зиян келтіруші өзінің немесе үшінші тұлғалардың мүддесінде әрекет еткенін қарайды.

Адамдардың өмірі мен денсаулығын сақтау мақсатында терроризмге қарсы операцияның жетекшісі арнайы уәкілеттік берген адамдармен келіссөздер жүргізілуі мүмкін. Террористермен келіссөздер жағдайды шешпеген жағдайда, терроризмге қарсы операцияның басшысы терроризмге қарсы операцияны өткізу туралы шешім қабылдауға және жауынгерлік бұйрық беруге құқылы, Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 13 шілдедегі № 416-І «терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» Заңы). Осылайша, терроризмге қарсы операцияны жүргізу террористердің барымтадағы адамдардың өмірі мен денсаулығына төнетін қауіпті жоюдың жалғыз мүмкін әдісі болып табылады. Терроризмге қарсы операцияның басшысы жауынгерлік бұйрық бере отырып, терроризмге қарсы операцияны жүргізуге тартылған адамдарға террористерге зиян келтіруге уәкілеттік береді. Сұрақ туындайды: кінәсіз азаматтарға зиян келтіру заңды немесе заңсыз ма?

Мемлекет пен олардың лауазымды тұлғаларының жауапкершілік қатынастарындағы заңсыздықтың ерекшелігі-мемлекеттің құқық қорғау органдарының зиян келтіруге өзінің қызметтік өкілеттіктері аясында әрекет етуге құқығы. Осыған байланысты А.Л. Маковскийдің:»...билік органдарының орындауы... берілген өкілеттіктер шегіндегі өз міндеттері Заңды, оның ішінде мұндай әрекеттердің салдарларына да қатысты» [127]. Ұқсас түсіндірмені Е. А. - дан табуға болады. Флейшица: «билік органдарының зиянды әрекеттерінің болжамды заңдылығы аталған органдардың өз міндеттерін орындау үшін әрекет етуінен туындайды. Міндеттерді орындау дәстүрлі түрде іс-әрекеттің заңсыздығын болдырмайтын жағдай деп танылады» [128].

А. Н. Трайнин» аса қажетілік жағдайда болған әрекет заңды болып табылады, бірақ бұл мұндай әрекеттің қоғамдық қауіптілігін жоймайды « деп санайды [129]. Автормен актінің әлеуметтік қауіптілігі заңсыздықтың белгілерінің бірі екендігімен келіспеу керек, сондықтан әлеуметтік қауіпті әрекетті заңды деп тануға болмайды. Біз Е.А. Лукашеваның пікірімен келісеміз, ол «объективті жағынан кез-келген заңды мінез-құлық әлеуметтік тұрғыдан қолайлы, ал субъективті жағынан кез-келген заңды мінез-құлық оң баға ала алмайды», яғни «сыртқы көріністе бірдей заңды мінез-құлық жеке тұлғаның мінез-құлқының әртүрлі мүдделерінен, мотивтерінен, мақсаттарынан туындайды» деп атап өтті [130].

Террористік қауіп туындаған жағдайда терроризмге қарсы операцияны жүргізуге уәкілетті органдар барымтаға алынған адамдарға келтірілуі мүмкін зиянды азайту үшін барлық күш-жігерді жұмсау керек екенін атап өткен жөн.

Сонымен, егер террористер барымтадағы адамдарды ұстап тұрған ғимарат жарылып, нәтижесінде барымтадағы адамдар келіссөздер мен шабуыл жасамай қайтыс болса, онда мұндай әрекеттерді заңсыз деп тану керек.

Терроризмге қарсы операцияны жүргізуге уәкілетті күштердің аса қажеттілік жағдайында зиян келтіруі заңды болып табылады, өйткені аса қажеттілік жағдайында әрекет ете отырып, бұл күштер мемлекет жол беретін қатынастарға түседі және «терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» 1999 жылғы 13 шілдедегі № 416-І Қазақстан Республикасы Заңының нұсқауларын орындайды.

Келесі ұғымға назар аударсақ, соңы да, басталуы да жоқ себеп-салдарлық тізбек, бұл бір-бірімен байланысты ішкі қажеттілік қатынастарының құбылыстарының тізбегі.

Себеп – салдар бір-біріне дәйекті және уақыт өте келе өзара байланысты ғана емес, сонымен бірге заңды маңызды. Әлеуметтік қатынастарда себеп-салдарлық байланыстарды бөліп көрсете отырып, себептіліктің табиғи қатарлары мен әлеуметтік арасындағы айырмашылық, яғни, адамның мінез-құлқы әрқашан болатын заңды тұрғыдан маңызды себеп және оқиғалардың жалғасуымен тікелей байланысты байланыс. Осылайша, адам өлімі – террористің зиян келтіруі немесе табиғи физиологиялық процестер-ауыр қысым көрсету салдарынан дамуы мүмкін оның ағзасында болып жатқан процестердің прогрессивті жағдайынан басқа ештеңе емес. Жауапкершілік туралы мәселе туындаған кезде алдымен оқиғаға қатысушылардың әлеуметтік мінез-құлқының салдары немесе әр нақты жағдайдағы оқиғалардың табиғи тізбегі ескеріледі. Азаматтық құқықта, барлық жағдайларда, зиян болған жағдайда ғана жауапкершілік туындаған кезде жауапкершіліктің міндетті шарты себептік байланыс болып табылады.

Г.Ф. Шершеневичтің себептік байланысының мәні мен түсінігін ашқан кезде, олардың арасындағы себептік байланысты анықтайтын зиянның немесе заңсыз әрекеттің бірлескен болуының Азаматтық құқық бұзушылығы туралы болжам айтылды [131]. Оқиғалардың осы реттілігіне сүйене отырып, зиянның себебі ретінде іс-әрекеттің заңдылық дәрежесі және зиянның заңсыз әрекет ретіндегі дәрежесі туралы сұрақтар туындайды. Құқықтық дереккөздер себептік байланыстың көптеген түрлерін ұсынады – мысалы, нәтиженің абстрактілі және белгілі бір мүмкіндігі, себептік-кездейсоқ және себептік қажеттілік, жанама және тікелей себептік байланыстар, маңызды заңды байланысты және олардың айырмашылығы. Террористік актілер кезінде зиян келтіру себебінен міндеттемелерге қатысты, себеп-салдарлық байланыстар тізбегі бөлінеді, оның көзі актінің нәзіктігінен және азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің басталуынан басталады. Сондықтан болмашы заңды фактілер мен құбылыстарды ақылмен оқшаулау қажет. Террористік актінің дамуының екі мүмкін сценарийін бөліп көрсету арқылы ғылыми абстракция әдісі арқылы кері әсерден арылуға және себеп әрекетінің біржақты сипаты туралы айтуға болады: – біріншісі, барымтадағы адамдарды босату үшін терроризмге қарсы операция жасалмаған жағдайда, екіншісі - құқық қорғау органдары жеке немесе заңды тұлғаларға терроризмге қарсы

операцияны жүргізу кезінде зиян келтірген жағдайда. Оқиғалардың дамуының бірінші себеп-салдарлық тізбегі мынадай түрде көрсетілуі мүмкін: террористік акт жасау – жеке адамға моральдық, физикалық немесе мүліктік зиян келтіру, оны өмірінен айыру - террористік әрекеттер мен азаматқа зиян келтіру арасындағы себептік байланыс - террористік актіден зардап шеккен адамға зиянды өтеу мақсатында азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің пайда болуы. Бірінші және екінші жағдайда себеп-салдарлық тізбек зардап шеккен адамның мүліктік шығындарымен күрделенеді, оның себебі террористік актінің салдарынан азаматқа физикалық немесе мүліктік зиян келтіруі мүмкін. Осылайша, азаматқа келтірілген мүліктік және физикалық зиян мен оның асырауындағы адамдардың жоғалуы немесе оның қайтыс болуы арасындағы себептік байланысты тудыратын зиян. Екінші себеп-салдарлық тізбек біріншіге ұқсас, тек айырмашылығы-террористік акт жасалған және арнайы операция түрінде терроризмге қарсы шаралар жүргізілген кезде оның жалғасы азаматқа мүліктік, физикалық және моральдық зиян келтіруді және терроризм қаупін жою болады. Екінші себеп-салдарлық тізбек мынадай түрде ұсынылуы мүмкін: террористік акт жасау - терроризмге қарсы операцияны жүргізу мен террористік акт жасау арасындағы себептік байланыс - құқық қорғау органдарының іс - әрекеттері мен азаматқа келтірілген мүліктік, физикалық және моральдық зиян мен террористің іс-әрекеттері-террористік актіден зардап шеккен адамға зиянды өтеу мақсатында азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің пайда болуы. Бұл жағдайда себептік байланыс-бұл бір құбылыстың екіншісінен кейін пайда болатын ішкі қажеттіліктің қатынасы арқылы өзара байланысты құбылыстардың объективті реттілігі.

Келтірілген зиян үшін жауапкершіліктің пайда болу шарттары мен негіздерін саралау жүргізілді. Демек, шарт-бұл құбылыстың болуына байланысты бірқатар Объектілік кешендердің негізгі компонентіне тәуелді болады. Егер біз барлық мүмкін болатын жеткілікті жиынтықтан бір жалпы шартты анықтасақ, онда біз құбылыс пен орын шартталған сайын пайда болатын қажетті шартты аламыз. Өтеу мәселелерімен айналысатын көптеген авторлар зиян келтіргені үшін жауапкершіліктің арнайы және жалпы шарттарына бөлінеді. Дереккөздерде басқа бөлім бар. Мысалы, И. А. Тактаев азаматтық - құқықтық жауапкершілік шарттарын теріс және оң деп бөлуді ұсынды. Позитивтерге зиян келтіретін мінез-құлық пен зиянның өзі арасындағы себептік байланыс пен зиян жатады. Азаматтық-құқықтық жауапкершілік шарттарының мұндай бөлінуі олардың мәнін түсіндіруге жаңа ештеңе қоспай, белгілі бір теориялық қызығушылық тудырады. Теріс жағдайларға зиян келтіру және зиян келтіретін мінез-құлық пен зиян арасындағы себептік байланыс жатады. Рим Заңында қолданылған зиян үшін жауапкершіліктің пайда болу шарты ретінде кінә ұғымын талдауға көшу кезінде. Шараптар, әдетте, жақсы иесіне тән қамқорлықтың жоқтығынан көрінетін жеңіл шарап. Ниет өрескел кінәлі деп саналды. «*Culpa levis және culpa lata*» немқұрайдылықтың бір түрі болды. Жауапкершілік міндеттемелерді қасақана орындамаған жағдайда пайда болды [132]. Бұл

ереженің императивті сипаты оны тараптардың келісімі арқылы жоюға мүмкіндік бермеді, өйткені жауапкершілікті жою туралы Келісім әрекет етпеді. Сонымен бірге, заң Рим заңында айтылған аспектілерді де қолданады: Азаматтық кодексінің 359 бабы кінә немқұрайлылық түрінде де, ниет түрінде де көрсетілуі мүмкін деп көрсетілген. Азаматтық және қылмыстық құқықтағы кінә ұғымының өзіндік ерекшелігі бар екеніне назар аудару керек. Ю. Б. Фогельсон атап өткендей, қылмыстық және Азаматтық құқықтағы кінә нысанын бөлу барлық факторларға байланысты жүзеге асырылады: қылмыстық құқықтағы ниет жанама және тікелей, азаматтық құқықта бөлінбейді; ұқыпсыздық жеңілдік пен немқұрайдылыққа, ал азаматтық құқықта қарапайым және өрескел абайсыздыққа бөлінеді. Қорытындылай келе, автор кінәні азаматтық құқықта қолданылатын формаларға бөлу-бұл адамның мінез-құлқына және оның нәтижелеріне ішкі психологиялық көзқарассыз бөліну дейді [133].

Әр түрлі салалардағы кінәні түсінудің ерекшелігіне байланысты қылмыстық және Азаматтық құқықтағы жауапкершіліктің мақсаттары біршама ерекшеленетінін атап өткен жөн. Қылмыстық құқықтағы жауапкершілік дегеніміз-қылмыскерді қайта тәрбиелеу арқылы жазалау, ал Азаматтық құқықтағы бірдей ұғым заңсыз бұзылған құқықты қалпына келтіру құқығы болып табылады. Қылмыстық жауапкершілік кінәсіздік презумпциясының болуын білдіреді, ал азаматтық-кінәлілік презумпциясы, бұл кодекстің 917-бабының 2-тармағының ережесі болып табылады, оған сәйкес: «егер зиян оның кінәсінен келтірілмегенін дәлелдесе, зиян келтіруші зиянды өтеуден босатылады». Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 922-бабы сот төрелігін жүзеге асыру кезінде судьяның кінәсі сот үкімімен белгіленсе, келтірілген зиян өтелетінін көрсетеді. Осылайша, оның айтуынша, Е. А. Суханова, зиян келтірушінің өз іс-әрекеттеріне субъективті қатынасы мүліктік айналымға қатысушылардың келтірген залалын өтеу үшін маңызды көрсеткішке ие емес. Нәтижесінде, азаматтық құқықта кінә формаларының айырмашылығы сирек заңды мәнге ие, өйткені көптеген жағдайларда жауапкершіліктің пайда болуы үшін кез-келген құқық бұзушылықтың болуы жеткілікті. О. С. Иоффе бірінші кезекте жауапкершілікке тарту үшін кінә болу қажет екенін атап өтті. Егер кінәлі болса, жауапкершілік дәрежесі енді кінәнің көлеміне емес, зиян көлеміне байланысты болады [43].

ҚР АҚ 935-бабының екінші тармағында асыраушысынан айрылу немесе жерлеуге жұмсалған қосымша шығыстарды өтеу кезінде зардап шеккен адамның кінәсін ескермеу туралы айтылады. ҚР АҚ 359-бабының 1-тармағында бекітілген нормалар ұғымға емес, кінәға тән критерийлер жиынтығын анықтайды. Осыған байланысты, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде кінәні заңды түрде анықтамау туралы қорытынды жасалады. Содан кейін Суханов ұсынған кінәні анықтау туралы көзқарасты қабылдаған дұрыс. Суханов: құқық бұзушыға жүктелген міндеттердің сипаты мен айналымның белгілі бір шарты бойынша одан талап етілетін сақтық пен қамқорлық дәрежесімен қажетті барлық мүмкін шараларды қабылдамау

азаматтық құқықта кінәлі деп танылады³. Құқықтық реттеудің императивтілігі жазықсыз жауапкершілікті субъектілердің мәртебесімен бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленеді [47].

Бірінші тарауды қорытындылай келе, мыналарды бөліп көрсету керек. Террористік актілерден зардап шеккен құрбандарға моральдық зиянды өтеудің азаматтық-құқықтық тұжырымдамасы негізделген. Тұжырымдаманың мәні террористік шабуыл нәтижесінде жәбірленушінің қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады. Мүліктік құқықтық қатынастардың ерекшелігін ескере отырып, жәбірленушіге келтірілген тән азабын, адамгершілік және психикалық азабын, оның ішінде мүліктік зиянды азаматтық-құқықтық құралдарды қолдана және практикада қолдана отырып өтеуде қолданылады. Зиян келтіруден міндеттеменің анықтамасы тұжырымдалған, оны түсіну қажет, келтірілген зиян нәтижесінде зардап шеккен адамның бұзылған құқықтарын толтыруды, қалпына келтіруді, өтеуді қамтамасыз етуге арналған, бұл зардап шеккен адамның құқықтарын бұзатын әрекеттерді тоқтату міндетін тудырады, ал зардап шеккен адамның зиян келтірушіден зиянды өтеу жөніндегі міндеттемелерді орындауды талап етуге заңды құқығы бар.

Жоғарыда келтірілген тұжырымдама мен міндеттемені айқындау негізінде террористік актілерден зиян келтіруден туындайтын міндеттемелер үшін азаматтық-құқықтық қатынастар мен мүліктік құқықтық қатынастардың белгілері, көрсетілген міндеттемелерге олардың құқықтық реттелуі мен қорғалуының салдары болатын мүліктік сипат тән деген тұжырым жасалды.

Қазіргі уақытта зардап шеккен терроризмнен зардап шеккендерге моральдық зиянды өтеудің өзекті ерекшеліктері анықталды, бұл қолданыстағы заңнамада анықталған мүліктік және моральдық зиянды өтеудің құқықтық табиғаты зардап шеккендердің құқықтарын қорғаудың жария - құқықтық механизмінің ерекшеліктерімен сипатталады. Моральдық зиянды өтеудің мүліктік сипатының пайда болуы, төлемдер функциясы, азаматтық-құқықтық белгілер азаптау міндеттемелерінен көрінеді. Құқық қорғау органдарының мемлекет атынан кінәсі және құқық бұзушылықтың субъективті жағы ретінде террористердің кінәсі зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің пайда болуының шарты болады. Мемлекет жәбірленушінің мүдделерін қорғауды барынша қорғау қажеттілігін негізге ала отырып, зиян үшін жауапкершілік жүктейді.

Жауапкершілік шаралары мен қорғау шаралары ұғымы нақтыланды және олардың белгілерін ескере отырып, оларды саралау мен арақатынасының бірқатар негіздері анықталды: а) субъективті бағыттылығы; б) әр түрлі мақсатты белгілер; г) орындалатын функциялар; д) олардың пайда болу негіздері; е) іске асыру негіздері; ж) әлеуметтік мақсаты. Сонымен, террористердің талап ету құқығы бойынша қылмыстық әрекеттері нәтижесінде жәбірленуші өзінің сот төрелігіне қол жеткізуге немесе құқық бұзушыға, зиян келтірушіге жауапкершілік шараларын қолдануға уәкілетті құзыретті органдарға жүгінуге заңды құқығын жүзеге асыра алады.

1.3 Шет елдерде терроризмге қарсы іс-қимыл шаралары мен терроризм актісімен зиян келтіргені үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік институтын қалыптасуы

Қазіргі уақытта АҚШ-тың террористік қауіпті бағалауда бірнеше тенденциялары, сондай-ақ оған қарсы тұру мүмкіндіктері де бар. Олардың біріншісі ресми позициямен байланысты, оны шартты түрде «теңдестірілген» деп атауға болады. Ол терроризмді қауіпті, бірақ шешілетін мәселе ретінде қабылдауға негізделген. Бұл тәсілдің мәнін президент Обаманың 2015 жылғы 6 желтоқсандағы Сан - Бернардинодағы террорлық шабуылдан кейінгі халыққа үндеуінің тезистерінің бірі суреттейді: «терроризм қауіпсіз, бірақ біз оны жеңеміз. Біз ISIS-ті кез-келген басқа ұйым сияқты жоямыз» [134]. Ол үшін АҚШ Мемлекеттік хатшы Джон Керри БҰҰ Бас Ассамблеясының 70 - ші сессиясында сөйлеген сөзінде 2015 жылдың қыркүйегінде айтқан күрделі терроризмге қарсы әрекетті қолданады, оған келесі шаралар кіреді: террористерді «қауіпсіз жерлерде отыру» мүмкіндігінен айыру; Сирия мен Иракқа баратын шетелдік содырлардың ағынын тоқтату ИШИМ жағында күресу; террористердің қаржыға қол жеткізуіне жол бермеу;

«террористік топтардың масс - медиада тәулігіне 24 сағат, аптасына 7 күн, жылына 365 күн тарататын өтіріктерді әшкерелеу» [135].

Ақ үй ИГ пен Аль - Кайданы тек АҚШ пен шетелдегі мұсылмандармен бірге жеңуге болатынына сенімді, ал терроризмге қарсы соғыс исламға қарсы соғыс емес. Обаманың айтуынша, « мұсылман американдықтар - біздің достарымыз, көршілеріміз, әріптестеріміз, спорт кейіпкерлеріміз. Әрине, олар әскери формадағы ерлер мен әйелдер, олар біздің елімізді қорғап өлуге дайын» [136].

Вашингтонның пікірінше, қазіргі заманғы терроризмге қарсы күресте халықаралық ынтымақтастық, оның ішінде 65 ел құрған АҚШ бастаған терроризмге қарсы коалиция маңызды рөл атқарады [137].

Терроризмге қарсы күресте ресми ұстанымнан басқа, АҚШ-та негізгі көзқарастан ерекшеленетін кемінде екеуі бар. Олардың бірі, алармистік, терроризмді теориялық бағалауға негізделген

«жойылмайтын зұлымдық» [138]. Қарапайым деңгейде терроризм, түсінікті себептерге байланысты, жиі қажетсіз түрде қабылданады. Жақында АҚШ пен батыс елдеріндегі террористік актілер американдықтардың қорқынышын күшейтіп, саяси радикализм мен саясаткерлер туралы алыпсатарлықтың факторына айналды. Республикалық партиядан кандидат Дональд Трамптың «мұсылманға қарсы» Риторикасын еске түсіру жеткілікті.

«Зұлымдықтың алдын-ала төмендеуі» деген шартты атаумен қарама-қарсы көзқарас терроризм қауіпінің американдық қоғам үшін маңыздылығын төмендетуге негізделген. Бұл болуы осы проблеманы жоқ отрицается.

Мәселен, Джозеф Най бүгінде терроризм қауіпі «президенттікке үміткерлер тарапынан да, бұқаралық ақпарат құралдарының көмегімен де өршіп тұрғанына сенімді. Терроризм-дамыған елдердегі адамдар үшін ең үлкен қауіп емес. Терроризм көлік апаттарына немесе темекіге қарағанда әлдеқайда аз адамды өлтіреді. Терроризм-бұл үшінші дүниежүзілік соғыс емес» [139]. Әдетте, мұндай тәсіл қоғамның қолдауына ие емес, өйткені ол қауіпсіздік туралы қалыптасқан идеяларға да, көпшіліктің аффективтік сезімдеріне де, элитаның ресурстарды «антитеррорлық мақсаттарға» бағыттауға деген ұмтылысына да сәйкес келмейді.

Стэнфорд университетінің сарапшысы М. Макфоллдың айтуынша: «АҚШ-тың терроризмге қарсы күресі ұзақ мерзімді сипатқа ие және егер ол әлемдегі демократияның таралуымен біріктірілсе, ол жүз жылдық стратегияға айналуы мүмкін. Бұл ретте терроризм ошақтарына қарсы күрестің өзі қаншалықты қарқынды жүргізілетіні, әлемдік және өңірлік деңгейлерде күштердің тегістелуі қандай болатыны, күреске қатысушылар, сондай-ақ шетте қалғысы келетін мемлекеттер арасында мінез-құлықтың қандай ережелері белгіленетіні және т. б. белгісіз. Тіпті АҚШ-тың халықаралық антитеррористік кампаниядағы көшбасшылығы әлемнің қалған бөлігі АҚШ-тың барлық істерін сөзсіз қабылдайды деп сенуге негіз бермейді» [140].

Саясаттанушылар «Америка Құрама Штаттарына халықаралық терроризмнің шақыруы - бұл жаңа әлемдік тәртіп тұжырымдамасын қайта қарау керек. Әлемдік саясат көшбасшысының және әлемнің ең қуатты державасының жауапкершілігі - терроризм мен діни экстремизмді геосаяси мақсаттарда пайдалануға жол бермеу, ядролық және басқа да жаппай қырып-жоятын қарудың одан әрі таралуына жол бермеу, ядролық, био-және химиялық терроризмнің алдын алу болып табылады. АҚШ әлемдік қоғамдастықпен бірлескен іс-қимылдың маңыздылығын және жаһандық халықаралық проблемаларды шешудегі біржақты іс-қимылдың пайдасыздығын түсінуі керек».

Басқаша айтқанда, қазіргі кезеңдегі халықаралық терроризм қауіпті ғана емес, сонымен бірге өміршең құбылыс. Ол үнемі өзгеріп отырады және өзгертін жағдайларға бейімделеді. 2001 жылғы 11 қыркүйектегі террорлық шабуылдар қазіргі халықаралық терроризм үлкен қатыгездікпен, ауқыммен және масштабпен сипатталатындығын көрсетеді.

Тиісінше, бұл құбылыспен күрестің сәттілігі АҚШ-қа тартылған көптеген қатысушы елдермен және терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі шаралар кешенін қабылдаумен байланысты болады.

Көріп отырғанымыздай, халықаралық терроризмге қарсы күрес қажеттілігі бір, тіпті ең мықты мемлекеттің (АҚШ) мүмкіндіктерінен асып түсті және басқа елдермен өзара іс-қимылды одан әрі күшейтуді талап етеді.

Франциядағы терроризмге қарсы күресті зерттеуге көшейік.

Франция-бұл азаматтарға қамқорлық жасауға негізделген тұрақты саяси ұстанымдары бар мемлекет, бұл ұранмен көрінеді

«Бостандық, теңдік және бауырластық».

Қазіргі уақытта Франция адамдардың өміріне, атап айтқанда терроризмнің таралуы сияқты қауіп төндіретін мәселелермен күресте демократиялық елдің үлгісі болып табылады.

Франция өзінің саяси мүдделерімен халықаралық терроризмнің нысаны болып табылады, ол соңғы 80 жылдағы Таяу Шығыстағы жағдайға байланысты террористік актілерде, 90-жылдардағы Алжирдегі Қарулы Ислам тобының агрессивті әрекеттерінде, сондай-ақ «Аль-Каида қозғалысы» халықаралық желісінің идеологиясымен рухтандырылған АҚШ (2001) және жиһадшылардың шабуылдарына қарсы күрестің нәтижесінде көрінеді. Бұл террористік желілер ел аумағына, оның азаматтарына, сондай-ақ Франциядағы және шетелдегі саяси және әлеуметтік-экономикалық мүдделерге үнемі қауіп төндіреді.

Д. В. Кожевникова өз мақаласында былай деп жазады: «Франциядағы террористік іс-әрекет-бұл С тізіміне жатпайтын жалпы құқық бойынша қылмыс қорқыту немесе террор арқылы қоғамдық тәртіпті бұзуға бағытталған жеке немесе ұжымдық әрекет. Заңсыз әрекеттердің кейбір түрлері, мысалы, экологиялық терроризм актісі, террористік қылмыскерлер қауымдастығына мүшелік, терроризмді қаржыландыру және т.б. белгілі бір қылмыстың тақырыбы болып табылады. Террористердің іс - әрекеттері рәсімдік құқық режиміне бағынады-қылмыстық қудалауды, алдын ала тергеуді орталықтандыру, сондай-ақ елдің барлық аумағында Құзыретті практик-мамандардан тұратын юрисдикциядағы сот шешімдері» [141].

Франция Заңы терроризмді «қорқыту немесе терроризм арқылы қоғамдық тәртіпті өрескел бұзуға бағытталған жеке немесе ұжымдық әрекет» деп анықтайды.

Франциядағы Министрлер Кеңесінің жарлығымен 2002 жылы ішкі қауіпсіздік кеңесі құрылды. Оның міндеті ішкі қауіпсіздік саясатының бағытын және басымдықтарын айқындау, сондай-ақ түрлі министрліктердің өзара іс-қимылын қамтамасыз ету және іс-қимылын үйлестіру болып табылады. Кеңес тікелей Республика Президентіне бағынады. Оның құрамына: Премьер-Министр, Ішкі істер, Әділет, қорғаныс, қаржы министрлері, сондай-ақ шешілетін міндетке байланысты оның құрамына басқа министрлер енгізілуі мүмкін.

Франциядағы терроризмге қарсы күрестің жалпы стратегиясын Республиканың Премьер-Министрі басқаратын қылмыс пен радикалданудың алдын алу жөніндегі Министрлік аралық комитет анықтайды. Бұл Комитет Ішкі істер, қорғаныс, сыртқы істер, әділет, қаржы, білім, ынтымақтастық және денсаулық сақтау, Спорт министрлерінен және басқалардан тұрады (барлығы 12 министр).

Министрлік аралық комитеттің қолдауымен 2017 жылдың ақпан айында радикалдануға қарсы «алдын-алу үшін қорғау» ұлттық жоспары жасалды. Бұл стратегиялық құжатта терроризмнің алдын алуға ерекше назар аударылған. Оны әзірлеудің мақсаты ықтимал террористерді, сондай-ақ қақтығыс аймақтарынан оралған радикалдарды жедел дамыту саласында тиімді шаралар әзірлеу болып табылады. Осы санаттағы адамдарға арнайы

қызметтер тарапынан міндетті жедел бақылау орнату және олардың қоғамға қайта кіруін қамтамасыз ету мақсатында психологтардың жұмысы қарастырылған.

Ұлттық жоспар 5 бөлімнен тұрады.

Кәмелетке толмағандармен жұмыс істеуге арналған бірінші бөлімде Білім Министрлігінің рөлін арттыру көзделеді, оның алдына мектеп басшыларын дерадикализациялау процесіне тарту және оқу орындарының айналасындағы қолайсыз үрдістердің алдын алу жөніндегі іс-шараларға қатысатын полиция қызметкерлерін арнайы даярлау міндеті қойылады. Аталған шаралар, әсіресе мектептерде, сұрақтар туғызады, өйткені радикалданған балаларды анықтау рәсімінің тетіктері, радикалдану фактілері анықталған жағдайда осы санаттағы адамдармен жұмыста іске асырылуы тиіс шаралар әлі әзірленбеген және айқындалмаған.

Бұл кезеңде билік оқу орындарында француз құндылықтарын оқытуға ерекше назар аударуға, экстремистік идеологияның ықпалына ұшыраған балаларды, әсіресе жеке оқу ұйымдарында оқитын және үйде білім алатын балаларды анықтауға бақылауды күшейтуге ниетті.

Сонымен бірге, мектеп оқушылары мен студенттерге алынған ақпаратты «таңдауға және ұйымдастыруға» үйрету және өз тұжырымдарын жасау, сонымен қатар «онлайн-жалдаумен» жүресу құралы ретінде қарастырылатын Интернетке көп көңіл бөлу міндеті тұр.

Экстремистік контентті анықтау және дереу жою, радикалдануға ұшыраған адамдарды анықтау және олар туралы деректерді мақсатты жұмысты ұйымдастыру үшін тиісті органдарға беру мақсатында әлеуметтік желілердегі ірі платформаларға ерекше назар аударылады.

Екінші бөлім мемлекеттің қауіпсіздігі мен қорғанысын қамтамасыз ету саласына қатысатын мемлекеттік органдарға радикалды ниеттегі адамдардың кіруінің алдын алуға және оған жол бермеуге бағытталған.

Атқарушы органдар мен жергілікті әкімшіліктерге, әзірлеушілердің пікірінше, нашар бақыланатын және радикалдану қаупін арттыратын (пейнтбол және т.б.) жекелеген спорт және ойын-сауық түрлеріне префектуралардың әкімшілік бақылауды күшейтуі, осындай санаттағы адамдарды анықтау және міндеттерінен шеттету үшін жауапкершілік жүктеледі.

Үшінші бөлім радикалданудың себептері мен себептерін зерттеу бойынша жұмысты ұйымдастыруға, сондай-ақ осы саладағы шаралар мен ұсынымдарды әзірлеуге арналған.

Осы бағыттағы жұмысты француз полициясы мен арнайы қызметтердің тәжірибесінен қажетті құпия мәліметтерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін әртүрлі салалардағы жоғары кәсіби мамандардың жеке тобын таңдау арқылы жүзеге асыру жоспарлануда.

Төртінші бөлім тиісті мекемелер мен қызметкерлердің қызметін бағалау жүйесін әзірлеу, сондай-ақ олардың біліктілігін арттыру арқылы халықтың осал бөлігін дерадикализациялау процесіне қатысатын мемлекеттік органдар мен ұйымдардың кадрлық құрамын нығайтуға бағытталған.

Сонымен, егер ұйым өз мақсаттарына жетпесе, оған өз қызметін жалғастыруға, сондай-ақ барлық кемшіліктерді жойғанға дейін бюджеттен қаржыландыруды сұрауға рұқсат етілмейді.

Радикалданған пациенттердің проблемасын медициналық тұрғыдан шешу үшін аймақтық денсаулық сақтау агенттіктері мен префектуралар арасында негіздемелік келісімдер жоспарланады. Соңғысы тұрақсыз психикасы бар адамдарға назар аударып, осындай жағдайлар анықталған отбасыларды қолдау шараларының тізімін жасауы керек.

Аумақтық мемлекеттік органдарды (ведомстволық кеңестерді, муниципалитеттерді) жұмысқа тарту олардың жергілікті мәселелер жөніндегі тәжірибесін пайдалануға және экстремизмнің алдын алу жөніндегі жергілікті жоспарлар шеңберінде қаржылық жүктемені тең бөлуге бағытталған.

Бесінші бөлім соғыс аймақтарынан оралған кәмелетке толмағандарды, сондай-ақ сот бақылауындағы және террористік әрекетке қатысқаны үшін ұсталған немесе тұтқындалған адамдарды қоғамға қайта біріктіру шараларына арналған. Мысалы, Францияның пенитенциарлық мекемелерінде радикалдану қаупі бар 1131 сотталған бар. Олармен зорлық-зомбылықты радикалдандырудың алдын алу бағдарламасы бойынша талдаушылар, педагогтар мен психологтар жұмыс істейді.

Терроризмге қарсы күреске тартылған Францияның мемлекеттік органдары:

1) терроризмді барлау және оған қарсы күрес жөніндегі ұлттық үйлестіру орталығы (CNRCT);

2) Ішкі істер министрлігі (ведомстволық бөлімшелер: ішкі қауіпсіздік бас дирекциясы (DGSI); терроризмге қарсы ұлттық дивизия (D. N. A. T.); жалпы барлаудың Орталық басқармасы (DCRG); сот полициясының Орталық басқармасы (DCPJ); терроризмге қарсы күресті үйлестіру орталығы (UCLAT); Жандармерия (Gendarmerie) - арнайы араласу міндеттерін жүзеге асыратын топ (GIGN); Париж қаласындағы қылмыстық топ (DRPP););

3) Қорғаныс министрлігі (ведомстволық бөлімшелер: Сыртқы барлау дирекциясы (DGSE); қарсы барлау дирекциясы (DST); әскери барлау дирекциясы (DRM);

4) Қаржы министрлігі (ведомстволық бөлімшелер: қаржылық барлау дирекциясы (TROCFIM); кедендік барлау дирекциясы (DNRED);

5) Әділет министрлігі (ведомстволық бөлімшелер: қылмыстық істер және кешірім жасау жөніндегі Дирекция; пенитенциарлық әкімшілік дирекциясы; прокуратура; Францияның Ұлттық магистратура мектебі).

6) Республиканың Премьер-министріне тікелей бағынатын ақпараттық қауіпсіздік агенттігі (ANSSI).

7) Еуропа және сыртқы істер министрлігі.

Бұл ретте терроризмге қарсы бірлескен операцияларды жүргізу үшін басқа ұйымдардың сарапшылары тартылуы мүмкін.

Терроризмге қарсы барлау және күрес жөніндегі ұлттық үйлестіру орталығы (CNRCT) терроризмге қарсы саладағы қызмет стратегиясын

әзірлеуге және құзыретті ведомстволар арасындағы өзара іс-қимылды қамтамасыз етуге жауап береді (ҚР ТҚО аналогы).

Ол арнайы қызметтер, Ұлттық полиция, кеден қызметі, қорғаныс, әділет, қаржы, көлік, денсаулық сақтау және басқа да мемлекеттік органдар мен ведомстволардан 100-ге жуық сарапшыны біріктіреді;

ІМ терроризмге қарсы күрес жөніндегі ұлттық дивизиясы (D. N. A. T.) ел аумағында лаңкестік әрекеттерді дайындайтын адамдарды анықтау, оқшаулау және ұстау бойынша сот полициясының қызметін үйлестіреді.

Оның құрамына халықаралық терроризм және сепаратизм бойынша екі мамандандырылған зерттеу бөлімі кіреді.

Сонымен қатар, терроризмге қарсы жұмыс үшін ІМ жалпы барлау Орталық басқармасы жауап береді, ол көлеңкелі экономикаға, сондай-ақ салық төлеуден жалтаруға қарсы күрес жүргізеді (бұдан бұрын, 2004 жылға дейін ТҚКО-ның негізгі міндеті қоғамдық қауіпсіздікті және саяси режимнің қауіпсіздігін қамтамасыз ету болған).

ІМ сот полициясының Орталық басқармасы (DCPJ, бұдан әрі-ЦУП) Ұлттық полиция құрамында заңдардың сақталуын бақылайтын және қылмыстарды ұйымдастырушыларды анықтайтын негізгі құрылым болып табылады.

КҚЖБО-ның негізгі міндеті ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес, оның ішінде терроризмге қарсы күрес және оны қаржыландыруға қарсы іс-қимыл болып табылады;

ІМ бөлімшелері арасында ақпаратты үйлестіру және алмасу ұлттық полицияның бас директорының бағынысындағы терроризмге қарсы күресті үйлестіру орталығының (UCLAT) қызметі шеңберінде жүзеге асырылады. Орталықтың негізгі міндеті террористік қауіп-қатерлерге байланысты ақпаратты жинау және тағайындау бойынша беру, талдау жұмысы, тәуекелдерді болжау және бұқаралық іс-шараларда қауіпсіздікті қамтамасыз етуді бақылау болып табылады. Орталықта терроризмге қарсы күреске тартылған барлық мемлекеттік органдар күнделікті мәліметтер мен талдау материалдарын ұсынады.

Осы материалдардың негізінде Орталық террористік қауіп-қатерді бағалай отырып, талдау жүргізеді және басшылыққа баяндамалар дайындайды.

Франциядағы терроризмге қарсы күресте айтарлықтай маңызды рөл НАТО-ға тиесілі (әскери барлауға, Террористік қауіптерді талдауға, ядролық және биохимиялық қарудың таралуы туралы ақпарат алмасуға, терроризмге қарсы күрес жөніндегі ұсыныстарды әзірлеуге және іске асыруға тікелей қатысады), Seule organisation conçoit еигореее-СОСЕ (Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі ұйым, оның терроризмге қарсы бағыттағы бөлімшелері бүкіл әлемде таралған), сондай - ақ Еуро-Жерорта теңізі әріптестігі - терроризмнің алдын алу бойынша мінез-құлық кодексін жасаған ұйым [142].

Осылайша, шабуылдардың әрбір жаңа толқынымен жоғарыда аталған шараларды іске асыру арқылы француз терроризммен күрес жүйесі

жетілдірілуде. Бұған Террористік актілерді дайындау сатысында олардың уақтылы жолын кесу дәлел. Бұл ретте терроризмнің барлық жағдайлары заң бойынша қаралып, қатаң қудаланатынын атап өту маңызды.

Германия дамыған еуропалық мемлекеттердің бірі ретінде терроризмге қарсы тұрудың еуропалық жүйесінде ерекше орын алады.

Бұл елдің Арнайы мемлекеттік органдары (Bundesamt für Verfassungsschutz) «2014 жылдан бастап елдегі террористік ұйымдардың әлеуеті дамып келеді: мысалы, 2017 жылы жедел есепте 25 230 - дан астам адам болды (2016 ж. - 24 400; 2015 ж. - 14 120; 2014 ж. - 12 890 адам), белсенді қатысушылар немесе әртүрлі террористік ұйымдарды қолдайтын адамдар» [143, 23 б.].

Сондай-ақ, олар «2001-2017 жылдар аралығында Германия аумағында 16 террористік ұйымның қызметі тоқтатылды. Олар елде кең ұяшықтар желісіне ие болды» [144].

Германияның мемлекеттік қауіпсіздік органдары үшін негізгі проблема террористік ұйымдар мүшелерінің еуропалық көші-қон процестеріне кіру ықтималдығының жоғары болуы болып табылады. 2017 жылы 940 адам анықталды (2016 ж. - 890; 2015 ж. - 780; 2014 ж. - 550; 2013 ж. - 240), олар:

Сирия мен Ирак аумағындағы террористік ұйымдардың қызметіне қатысты (қолдау көрсетті) [145].

Орын алған терроризм актілері және Германиядағы террористік ұйымдар әлеуетінің өсуі қылмыстық заңнама нормаларын өзектендіру жолымен ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және конституциялық тәртіпті қолдауға бағытталған батыл құқықтық шараларды іске асыруды талап етті.

Германияның қылмыстық кодексінің жекелеген ережелерін реформалауға бағытталған нормативтік құқықтық актілердің бұл тізіміне мыналар кірді:

1) 2002 жылғы 9 қаңтардағы» халықаралық терроризмге қарсы күрес туралы Заңы «[84], 2015 жылғы 9 желтоқсандағы» терроризмге қарсы күрес туралы заң ережелерінің қолданылу мерзімін ұзарту туралы Заңымен « [85] енгізілген өзгерістерімен. Ол терроризмге қарсы күрес құралдарын анықтаудағы жаңа қылмыстық-құқықтық тәсілдерді анықтады;

2) халықаралық терроризмге қарсы күресте ақпарат алмасуды жақсарту туралы Заң [146] 29 Шілде 2016 ж. Ол 129А бабына толықтырулар енгізді

Террористік бірлестікке қатысушы адамдарды қадағалауды қолдану мүмкін болатын жағдайлардың тізбесін кеңейте отырып,» террористік бірлестікті ұйымдастыру»;

3) 2017 жылғы 13 сәуірдегі мүлікті алып қоюдың қылмыстық-құқықтық рәсімін реформалау туралы Заң [147]. Ол «терроризмді қаржыландыру» 89с бабын, «Террористік бірлестікті ұйымдастыру» 129А бабын және «шетелдегі қылмыстық және террористік бірлестіктерге тарту»129в бабын айтарлықтай толықтырды.

Осылайша, ғалым Р. Р. Абдулганеевтің пікірінше, «Германия тап болған проблемалар елдегі терроризмге қарсы күрестің ең тиімді

қылмыстық-құқықтық тетіктерін анықтауда құрылымдық Мемлекеттік тәсілді қалыптастырудың катализаторы болды» [148].

Неміс Заңына сәйкес, Германияның құқықтық кеңістігінде терроризм дегеніміз-басқалардың өміріне, денсаулығына және мүлкіне шабуыл жасау арқылы қол жеткізілген және террористік қылмыстардан немесе осындай қылмыстарды дайындауға негіз болатын басқа да қылмыстық әрекеттерден тұратын саяси мақсаттар үшін тұрақты күрес [149].

ГФР Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлігінде [150] заң шығарушы террористік сипаттағы қылмыстарға жатқызған әрекеттердің тізбесін белгілейтін бірқатар баптар көзделген. Бұл:

1. 89с-бап «терроризмді қаржыландыру».

Аталған бап ГФР ҚК Ерекше бөлімінің мемлекеттік қауіпсіздікке қатер, мемлекетке опасыздық және демократиялық құқықтық мемлекетке қатер төну «бірінші бөлімінің» демократиялық құқықтық мемлекетке қауіп төну « үшінші тарауына кіреді.

Заңнама шетелде жасалған террористік актіні қаржыландыру жағдайында да осы норманы қолдану мүмкіндігін бөлек қарастырады. Алайда, оны Еуропалық Одаққа мүше мемлекеттерден тыс жерде жасаған кезде, бұл норма, егер қылмыс субъектісі Германия азаматы болса немесе қылмыс Германия азаматына қатысты жасалса ғана қолданылады.

2. 129А-бап «Террористік бірлестікті ұйымдастыру».

Бұл мақала ГФР ҚК Ерекше бөлімінің «қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстар» 7-бөліміне кіреді.

ГФР ҚК «Террористік бірлестікті ұйымдастыру» 129А бабы 1976 жылы ГФР Қылмыстық кодексіне «Lex RAF» заңнамалық бастамалар пакеті шеңберінде енгізілгенін атап өту қажет [151]. Бұл мақалада алғаш рет «Террористік бірлестік» термині заңды ұғым ретінде енгізілді.

Мақалаға сәйкес, террористік бірлестік дегеніміз:

«террористік қылмыстар жасау мақсатында құрылған, екіден көп адамның ұзақ мерзімге ұйымдастырылған бірлестігі» [152].

ГФР ҚК-нің 129А-бабының 1 және 2-бөліктерінің жаңа редакциясында мақсаттары мен қызметі адам өлтіруге, геноцидке, адамзатқа қарсы қылмыстарға, соғыс қылмыстарына немесе адамның жеке басының бостандығына қарсы қылмыстар жасауға, сондай-ақ мұндай бірлестікке оның мүшесі ретінде қатысуға бағытталған бірлестікті ұйымдастыруға бағытталған іс-әрекеттер жасау қылмыстық жазаланатын іс болып табылады.

ГФР ҚК 129А-бабының 2-бөлігіне сәйкес террористік бірлестікті ұйымдастыруға адам денсаулығына (дене және (немесе) психикалық) қарсы; жеке бас бостандығына қарсы; Экономикалық қызмет бостандығына қарсы; қоршаған ортаға қарсы; атыс қаруы айналымының ережелеріне қарсы бағытталған іс-әрекеттерді аяқтау мақсатында бірлестікті ұйымдастыру жөніндегі іс-әрекет жатады.

Террористік сипаттағы әрекеттер жасағаны үшін қылмыстық-құқықтық ықпал ету құралдарын оңтайландыру мәселелерінде Германияның құқықтық тәжірибесін зерделей отырып, біз мынадай қорытындыға келдік:

1. ГФР ҚК Ерекше бөлігінің нормаларының ішінде терроризмге қарсы нормалар ең серпінді болып табылады. Мысалы, 129А бабында

ГФР ҚК «Террористік бірлестікті ұйымдастыру «бес түзету енгізілді; ГФР ҚК - нің» шетелдегі қылмыстық және террористік бірлестіктерге тарту «129В бабына-үш түзету енгізілді. Бұл ретте Германияның қылмыстық заңнамасындағы өзгерістердің ең көп саны 2002 және 2015 жылдарға келеді, бұл, біздің ойымызша, оның ұлттық қауіпсіздігіне аса ірі қатерлердің туындауының құқықтық көрінісі болып табылады.

2. ГФР ҚК-нің жекелеген нормаларына өзгерістер енгізу шеңберінде бес жылдан он жылға дейінгі террористік сипаттағы қылмыстар жасағаны үшін ескіру мерзімдері қағидатты түрде жаңаша айқындалды. Алайда мұндай ереже Террористік бірлестіктің ұйымдастырушысына немесе меценатына қатысты қолданылмайды. Бұл жағдайда ескіру мерзімі он жылдан жиырма жылға дейін белгіленеді. ГФР ҚК сәйкес террористік бірлестікті ұйымдастырушының іс-әрекеттері мен қабылдаған шешімдері оның мүшелері үшін ультиматумдық сипатта болуы тиіс. Бұл ретте Террористік бірлестікті ұйымдастырушыларға өздері бірлестік басшылығына жатпаса да, өздерінің іс-әрекеттерімен осындай бірлестіктің дамуына елеулі үлес қосатын немесе қылмыстық әрекетті жүзеге асыруға шабыт беретін мүшелер де жатады.

3. Неміс қылмыстық заңнамасының айрықша белгілері террористік сипаттағы қылмыс жасалған жағдайда адамды жауапкершіліктен босататын көтермелеу нормаларын қолдану кезіндегі сараланған тәсіл болып табылады. Бұл ретте қылмыс жасауды ерікті түрде тоқтатқан немесе оны басқа адамдардың жасауына ерікті түрде кедергі келтірген (бірге қатысқан кезде) кезде кінәлі адамды террористік сипаттағы қылмыстар жасағаны үшін жауаптылықтан толық босатудың құқықтық мүмкіндігі көзделмеген.

4. Террористік сипаттағы қылмыстар жасағаны үшін көзделген қылмыстық жазалардың қолданыстағы жүйесі заңнамалық градация қағидатына негізделген - неғұрлым қатаң жазадан неғұрлым қатаң жазаға дейін. Террористік сипаттағы қылмыстар жасағаны үшін жазаның негізгі түрі - терроризмді қаржыландырғаны және шет елдердегі қылмыстық және террористік бірлестіктерге тартқаны үшін - алты айдан он жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру; Террористік бірлестікті ұйымдастырғаны үшін-бір жылдан он жылға дейін бас бостандығынан айыру болып табылады.

Германияда терроризмге қарсы күресте зерттелген осы заманғы қылмыстық-құқықтық жорықтар өзекті заңнамалық практика тұрғысынан да қызықты, сондай-ақ Қазақстандағы терроризмге қарсы күрес субъектілеріне пайдалы болады, сондай-ақ көрсетілген саладағы отандық қылмыстық заңнаманы одан әрі жетілдірудің неғұрлым перспективалы бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді деп санаймыз.

Ұлыбритания терроризммен сәтті күресетін және экстремистік көріністердің алдын-алу және алдын-алу бойынша белгілі бір жетістіктерге

ие елдерге жатады. Бұл елдің терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі тәжірибесі Қазақстан үшін пайдалы болуы мүмкін.

Ұлыбританияда (2005 жылғы наурыз) экстремистік қызмет мәселелерін де қамтитын «терроризмнің алдын алу туралы» Заң қабылданды. Лондондағы террорлық шабуылдардан кейін (2007 жылғы сәуір) экстремистік идеяларды тарату әрекеттерінің жолын кесу мақсатында «Зорлық - зомбылық экстремизмнің алдын алу» (Preventing Violent Extremism) бағдарламасы қабылданды, ол «төрт «п» - ескерту, қудалау, қолдау және дайындау қағидатына негізделген. Нәтижесінде ІІМ Ұлыбритания Парламентіне экстремизмге қарсы күрес, оның ішінде экстремизмге немесе заңсыз немесе қоғамға қауіпті әрекеттерді насихаттауға күдікті немесе күдікті шетелдіктердің Біріккен Корольдікке кіруін жабу бойынша шаралар тізімін ұсынды. Ұлыбритания билігі шетелдік азаматтарға кіру ережелерін қатаңдатуға шешім қабылдады. Ішкі істер министрі Джеки Смит экстремистік көзқарастарды уағыздайтындардың барлығына елдің есігін жабуға ниетті екенін мәлімдеді.

Жаңа заңнама шетелдік нео-нацистерге және басқа экстремистерге тосқауыл қойды. Үш жыл ішінде (2006 - 2009 жж.) Ұлыбританияға кіру визасын осы негіздер бойынша 230 адам алмаған, олардың 80-і діни экстремистер деп танылған. Соған қарамастан, Ұлыбританияның ішкі істер министрінің пікірінше, иммиграциялық бақылаудың «елегі» арқылы радикалды идеяларды уағыздап, тәртіпсіздік тудырғысы келетіндер, соның ішінде жастар арасында да өтіп кетті. Грециямен, Франциямен, Испаниямен және Еуропаның басқа елдерімен салыстырғанда Ұлыбританиядағы экстремизм деңгейі (әсіресе жастар), ел жастарының этникалық, саяси, әлеуметтік және мәдени әртүрлілігіне қарамастан, сондай-ақ радикалды ислам ұйымдарының көптеген көшбасшылары Ұлыбританияда пана тапқанына қарамастан өте төмен екенін атап өткен жөн. Бір ғасырдан астам уақыт бойы Ұлыбритания иммигранттарға өте қолайлы болды. ХІХ ғасырдың ортасында мұнда жүздеген мың ирландиялықтар көшіп келді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін халықты бұрынғы колониялардан - Үндістан, Пәкістан, Кариб бассейнінен келген иммигранттар толықтырды. Британдықтар өз елдерінде саяси қудалауға ұшыраған босқындарға да жылы лебіздерін білдірді [153]: бұл күреске уездердің, жекелеген қалалар мен шағын елді мекендердің шағын полиция бөлімшелері тартылды. Полиция қоғамдастықтарда жер асты диверсиялық және үгіт-насихат жұмыстарын жүргізетіндерге назар аударады, экстремистік әрекетке дайындық жағдайларын анықтайды, халық хабарлаған дәлелдерді талдайды.

Ұлыбританияда терроризмге қарсы күрес ұлттық деңгейде де, қоғамдық деңгейде де жүргізіледі. Жастар экстремизміне қарсы іс-қимылда полицияға ерекше рөл беріледі. Келесі ерекшеліктер бар:

А) мемлекет тарапынан да, Ұлыбритания полициясы тарапынан да жастар экстремизміне қарсы күрестің алдын алу сипаты;

б) бұл күреске жергілікті қоғамдастықтар мен халықты кеңінен тарту және Ұлыбритания полициясының осы күресте қоғамды шоғырландыруға қатысуы;

в) елдің университеттері мен колледждерінде экстремизмді насихаттауға және таратуға қарсы күрес;

г) интернеттегі экстремистердің белсенді қызметіне қарсы күрес.

Еуропа елдерінде экономикалық дағдарысқа, жұмыссыздықтың өсуіне, жеткілікті тиімді иммиграциялық саясатқа және басқа факторларға байланысты экстремизм күшейе түсуде. Әлемдік қоғамдастық алдында терроризмге қарсы іс-қимылды қамтамасыз ету жөніндегі маңызды міндет тұр. Мұндай әлеуметтік және саяси процестердің болжамды дамуы шет мемлекеттердің заң шығару тәжірибесі мен сот практикасын білуді талап етеді.

Зерттеудің екінші тарауы бойынша негізгі қорытынды жасаймыз.

Терроризмге қарсы қызметтің басым бағыты халықаралық-құқықтық нормаларды әзірлеу болып табылады. Қазіргі уақытта БҰҰ және оның мамандандырылған мекемелерінің қамқорлығымен терроризмге қарсы күреске бағытталған және әлемнің барлық мемлекеттерінің қатысуы үшін ашық 16 Халықаралық келісім (11 Конвенция және 5 хаттама) әзірленді.

Ұжымдық қауіпсіздік туралы шартта және оның негізінде қабылданған Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы (ҰҚШҰ) шеңберінде ұжымдық қауіпсіздікке байланысты барлық маңызды мәселелер (ҰҚШҰ — ға қатысушы мемлекеттердің қарулы күштерін құруды, ҰҚШҰ — ға мүше мемлекеттердің Ұжымдық Қауіпсіздік Кеңесінің жұмыс істеуін, БҰҰ Қауіпсіздік кеңесімен өзара іс-қимылды және басқа да мәселелерді қоса алғанда) регламенттелген)

Терроризмге қарсы күрестің шетелдік тәжірибесі қаралды. Халықаралық терроризмге қарсы күрес қажеттілігі бір, тіпті ең күшті мемлекеттің (АҚШ) мүмкіндіктерінен асып түсті және басқа елдермен өзара іс-қимылды одан әрі күшейтуді талап етеді. Францияның терроризмге қарсы күресінің ұлттық жүйесін үкімет терроризмге қарсы күрес саласындағы халықаралық ынтымақтастық аясында оның барлық көріністерінде жүзеге асырады. Орын алған терроризм актілері және Германия ішіндегі террористік ұйымдар әлеуетінің өсуі Германияның қылмыстық заңнамасының нормаларын өзектілендіру жолымен ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және конституциялық тәртіпті қолдауға бағытталған батыл құқықтық шараларды іске асыруды талап етті.

Еуропа аумағында құрылған Еуроодақ форматында террористік актілер салдарынан түрлі залалдардан мүлікті сақтандыруға мамандандырылған «Special risk Insurance and Reinsurance» (SRIR) фирмасын құрған алты ірі сақтандыру компаниясы бар. «Zurich Financial Services» және «Swiss Re» швейцариялық компаниялары, германиялық «Allianz» және «Hannover Re» компаниялары жетекші сателлиттер ретінде енді [154].

Террористік актілерден зардап шеккендерге материалдық өтемақы төлеу мәселесі Италия заңнамасының басты назарында. Атап айтқанда, ол

1990 жылғы 20 қазанда қабылданған «терроризм мен ұйымдасқан Қылмыстан зардап шеккендерді қорғау туралы» № 302/1990 Заңымен реттеледі. Осы Заңның негізінде № 466/1980 Заңда көзделген террористік актіден зардап шеккендерге ақшалай өтемақы мөлшері 100 млн. лирадан 150 млн. лираға дейін өсті. Сәйкес № 302/1990 Заңның 1-інде Италия аумағында террористік актілер жасау салдарынан тұрақты мүгедектік алған және кемінде төрттен бір бөлігі мөлшерінде еңбек қабілетін жоғалтқан қылмысқа қатысушы немесе орындаушы болып табылмайтын кез келген адам өтемақы алуға құқылы. Мүгедектік дәрежесі жалпы еңбек ету қабілетінен айрылу пайызымен анықталады, яғни толық мүгедектік жалпы еңбек ету қабілетінен айрылудың 100% - ына сәйкес келеді.

Өтемақы жәбірленушінің жазбаша не ауызша (қылмыс Айқын болған жағдайда, яғни оны жасаған куәгерлер болған кезде) арызы бойынша беріледі. Жалпы еңбекке қабілеттілігінен 2/3 мөлшерінде еңбекке қабілеттілігінен айырылып, тұрақты мүгедектік алған Италия азаматы бір жолғы өтемақының орнына, оның мөлшері 150 млн. лира болуы мүмкін, алынған мүгедектік дәрежесіне сәйкес өмір бойы қамтамасыз етуді, жоғалған еңбекке қабілеттіліктің әрбір пайызы үшін айына 12 мың лирге дейінгі мөлшерде таңдауға құқылы.

Испаниядағы террористік актінің нәтижесінде зардап шеккендердің бұзылған құқықтарын қорғау 4 жылғы 26 желтоқсандағы «қарулы бандиттік құрамалармен және террористік элементтермен күрес туралы» Заңның 1984-бөлімі негізінде жүзеге асырылады. Оның ережелері 1998 жылғы 28 қазандағы «қарулы бандиттер мен террористік элементтердің құрбандарына келтірілген залалды өтеуді реттеу туралы» 1998/28 корольдік Жарлығын едәуір кеңейтеді. Осы Ережелерге сәйкес Испания үкіметі Қарулы бандиттік топтардың немесе террористік элементтердің қылмыстық әрекеттерінің салдары ретінде (немесе жасалған жағдайларға байланысты) дене жарақаттарын алған кезде шығындарды өтеу үшін тиісті жағдайларды қамтамасыз ету стандарттарын белгілейді.

Өтемақы құқықтық қатынастарының барынша тиімділігі үшін олар алған залалды өтеуге құқығы бар адамдар тобы анықталады, жоғарыда аталған адамдардың жіктелуі және, сайып келгенде, жасалған, бірақ жазылмаған қылмыстардың салдары үшін жауапкершілікті өзіне алатын мемлекеттің бас бюджеті тарапынан ықтимал өтемақы төлеу мақсатында тиісті қылмыстық істерді қозғау үшін қажетті жағдайлар енгізіледі., сондай-ақ Қарулы бандиттік топтар мен террористік элементтердің құрбандарына ауыр дене жарақаттары келтірілген жағдайда. Материалдық өтемақы адам жарақат алған жағдайда төленеді. Егер жасалған әрекеттердің нәтижесінде өлім болса, материалдық өтемақы алу құқығы жәбірленушінің жұбайына, балаларына немесе жәбірленушімен туыстық қатынаста болған кез келген өзге адамға тиесілі болады. Егер жәбірленуші қайтыс болғаннан кейін жұбайы, балалары мен ата-аналары қалса, онда материалдық өтемақы олардың арасында келесідей бөлінеді: өтемақы екіге бөлінеді, оның біреуі жұбайына беріледі, екіншісі жәбірленушінің балалары мен ата-аналары

арасында бөлінеді. Жұбайы, балалары немесе ата-анасы болмаған жағдайда, өтемақыны жәбірленушімен бірге тұратын, оған экономикалық тұрғыдан тәуелді және өмір сүруге жеткілікті қаражаты жоқ аға-інілері немесе апасыңділері алады.

Материалдық өтемақы алу үшін 1311/1998 Жарлығымен жәбірленушінің немесе оның заңды өкілдерінің оған құқығы туындайтын жағдайлар көзделеді. Олар материалдық залал, нәтижесінде уақытша немесе толық еңбекке жарамсыздық болған дене жарақаттары Қарулы бандиттік құрамалар немесе террористік элементтер жасаған іс-әрекеттер нәтижесінде туындағанын дәлелдеуге және дене жарақатының бар екендігін растайтын медициналық куәландыру деректерін ұсынуға тиіс. Алынған дене жарақаттарының ауырлық дәрежесі әлеуметтік сақтандыру органдары әзірлеген критерийлер негізінде белгіленеді. Бұл ретте материалдық өтемақының жалпы сомасы ең төменгі жалақыға, сондай-ақ алынған дене жарақатының ауырлығына сәйкес келеді [155].

АҚШ-та терроризм мәселесі 1993 жылдан бастап, елде террористік актілер жиілеп кеткен кезде кеңінен талқылана бастады. Ең күшті, ол 11 жылғы 2001 қыркүйектегі оқиғалардан кейін өзекті болды. Бүгінгі таңда заңнамалық деңгейде террористік акт әскери әрекет ретінде танылмайды, бірақ зорлық-зомбылық немесе АҚШ-қа немесе оның мемлекеттен тыс азаматтық халқына зиян келтірген өмірге, меншікке, инфрақұрылымға зорлық-зомбылық қаупі ретінде анықталады. АҚШ үкіметі азаптау Заңына (tort law) сүйене отырып, террористік актінің зиянын оның зиян келтірушілері - террористер мен олардың демеушілері өтеуі керек екенін анықтайды [156]. Мұндай логика» терроризм құрбандарының өтемақыға қол жетімділігі туралы актіде « пайда болды, ол жәбірленушілердің АҚШ - та оқшауланған терроризм демеушісі-мемлекеттердің активтерінен зиянды өтеуді талап ету құқығын қамтамасыз етті. Мысалы, 1989 жылы АҚШ ұшағы Ливия территориясының үстінен түсірілген кезде, бұл әрекет террористік деп танылды. Нәтижесінде Колумбия округінің аудандық соты зиянды өтеу туралы талапты қанағаттандырды, онда жауапкерлердің бірі терроризмнің демеушісі мемлекет ретінде танылған Ливия болды, ал зиянды өтеу қаражатының бір бөлігі АҚШ - та бұғатталған Ливия активтерінен алынды [157].

Заңнамалық реттеуге қарамастан, жоғарыда сипатталған зиянды өтеу механизмі АҚШ - та тиімсіз деп танылады, өйткені бұл кез-келген мемлекеттің белгілі бір террористік әрекетті қаржыландыру фактісін дәлелдеудің өте күрделі процедурасымен байланысты. Сондықтан, террористік акт ұлттық апат және мемлекетке қауіп төндіретінін, сондай-ақ зардап шеккендерге айтарлықтай физикалық және моральдық азап әкелетінін ескере отырып, зиянды өтеу туралы талқылау біртіндеп «кім төлеуі керек?»«сұраққа» кім төлей алады?» [158]. Нәтижесінде, Террористік актілерді ұлттың шақыруы ретінде бағалай отырып, АҚШ-та жалпы қоғамның терроризм құрбандарына келтірілген зиянды өтеуге қатысу қажеттілігіне келді, осылайша мәселені шешудің жеке құқықтық

механизмінен алшақтады. 2002 жылы арнайы сақтандыру қорын құруды көздейтін» терроризмнен тәуекелдерді сақтандыру туралы Акт « қабылданды, оның қаражатынан сот шешімі негізінде зардап шеккендерге зиянды өтеу жүзеге асырылуы тиіс. Бұл қорға жарналарды федерация, штаттар және басқа тұлғалар жүзеге асырады. Оның құрылуының бірінші жылында қаражаттың 90%-ын федералды үкімет (E-1-a sec) құрды. 103). Федералды үкіметтің терроризм құрбандарына келтірілген зиянды өтеуге қатысуы туралы «Ұлттық қауіпсіздік туралы актіде» да айтылған. А. J. Sebok - тің пікірінше, өтемақы қорынан зиянды өтеу туралы талаптар мен терроризмнің демеуші мемлекеттерінің немесе авиакомпаниялардың бұғатталған активтерінен өтеу туралы талаптардың арақатынасы туралы мәселе сот практикасында шешілуі керек, өйткені АҚШ-тағы бұл талаптар заң жүзінде өзара ерекше сипатқа ие емес [154].

Бүгінгі таңда АҚШ-тың құқықтық және сот тәжірибесінде жиі қолданылатын терроризм құрбандарына келтірілген зиянды өтеудің үш түрін ажыратуға болады:

1) жәбірленушінің Медициналық және оған көрсетілетін өзге де көмекке арналған шығыстарын жабуға тиіс ақшалай төлемдерді білдіретін материалдық өтемақыны қамтиды. Бұл төлемдер АҚШ Қаржы Министрлігінің құрылымдық бөлімшесі ретінде құрылған «қылмыс құрбандарына көмек қорынан» арнайы федералды бағдарламалар негізінде жүзеге асырылады. АҚШ-тағы қолданыстағы заңдар нәсілге, терінің түсіне, дініне, ұлтына, қызмет түріне немесе жынысына өтемақы төлеуден бас тартуға негіз бола алмайды. Жәбірленушіге зиянды өтеуден ол құқыққа қарсы әрекет жасаған жағдайда ғана бас тартылуы мүмкін;

2) террорлық шабуыл құрбанының, яғни сот қаулысы негізінде одан тікелей зардап шеккен адамның пайдасына жүзеге асырылатын мәжбүрлі реституция. Егер жәбірленуші 18 жасқа толмаған болса, онда оның мүдделерін заңды өкіл білдіреді. Жәбірленуші қайтыс болған жағдайда қалпына келтіру қайтыс болған адамның туыстарының пайдасына жүзеге асырылады. Сот кінәліге физикалық, психиатриялық, психологиялық көмекке қатысты Медициналық және басқа да қызметтердің құнын төлеуді, сондай-ақ жәбірленушіге қылмыс нәтижесінде жоғалтқан табысын өтеуді бұйыруы мүмкін. Сот талқылауы барысында зардап шеккендерге келтірілген шығыстар міндетті түрде өтеледі;

3) жария-құқықтық тәртіппен жүзеге асырылатын материалдық төлемдер және бұрынғы тұтқындарға (террористік әрекеттер нәтижесінде тұтқында болған адамдарға) және олардың отбасы мүшелеріне (жәбірленуші қайтыс болған жағдайда) берілетін жеңілдіктер. Мәселен, 1992 жылы аталған адамдарға білім беру жеңілдіктерін беретін үкіметтік өкім шықты.

Батыс Еуропа мемлекеттерінің көпшілігінде тек қана жасау нәтижесінде ғана емес, сонымен бірге террористік актінің жолын кесу кезінде келтірілген зиянды өтеумен байланысты мәселелерді әр түрлі реттейтін және шешетін заңдар қабылданды - өмір бойы ақшалай өтемақыдан бастап зиянды ішінара өтеуге дейін:

- Ұлыбритания - «терроризмнің алдын алу туралы» (1976);
- Германия - «терроризмге қарсы күрес туралы» (1986);
- Франция - «терроризмге және мемлекеттік қауіпсіздікке қол сұғушылыққа қарсы күрес туралы» (1986);
- АҚШ - «терроризмге қарсы күрес және өлім жазасын қолдану туралы» (1996);
- Израиль - «азаматтық зиян туралы» (1952) және т. б.

Жалпы, романо-германдық және англо-саксондық азаптау құқығының жүйелерін талдау террористік актіні мемлекеттің азаматтық халқына зорлық-зомбылық қаупі ретінде қарастырады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сондықтан бұл проблема жеке құқықтық реттеуден гөрі қоғамдық араласу арқылы шешіледі [158].

Ұлттық Терроризмге қарсы заңнаманың қарқынды дамуына қарамастан, халықаралық-құқықтық актілерде террористік актілердің құрбандарына келтірілген зиянды өтеу және мемлекеттің осы процестегі рөлі толығымен шешілмегенін мойындау керек. Осылайша, «азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде» және «Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық Конвенцияда» мемлекеттің құқықтары бұзылған адамға құқықтық қорғаудың тиімді құралын қамтамасыз ету міндеті ғана бекітіледі (Пактінің 2-бабы 3-бөлігі, Конвенцияның 6-бабы). Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес мемлекет жәбірленушілерге сот төрелігіне қол жеткізуді және келтірілген залалды өтеуді қамтамасыз етеді. Осы ережеден мемлекеттің террор құрбандарына келтірілген зиянды өз бюджетінен өтеу міндеті туралы қорытынды жасауға болмайтыны анық. Терроризмге қарсы халықаралық күреске арналған мамандандырылған конвенциялар оның құрбандарына келтірілген зиянды өтеу мәселесіне де қатысты емес.

Қылмыстық іс-әрекеттің құрбандарына өтемақы төлеуді көздейтін құқықтық нормалар алғаш рет 80-ші жылдары халықаралық-құқықтық актілерде пайда болды. Өткен ғасыр. Мәселен, 1983 жылғы 24 қарашада қабылданған» зорлық-зомбылық қылмыстарының құрбандарына келтірілген зиянды өтеу жөніндегі Еуропалық конвенцияның « 2-бабы, қасақана зорлық-зомбылық қылмыстарының салдарынан физикалық жай-күйіне немесе денсаулығына қатысты елеулі зиян келтіргендерге, сондай-ақ осындай қылмыс нәтижесінде қаза тапқандардың асырауында болғандарға мемлекет залалды басқа көздерден өтеу мүмкін болмаған кезде өтейтінін айқындайды. Осы актінің 4-бабында өтемақы кем дегенде кірістің жоғалуын, дәрі-дәрмектер мен ауруханаға жатқызу шығындарын, жерлеу шығындарын, алименттерді, асырауындағыларды ұстауды жабуы керек делінген. БҰҰ Бас Ассамблеясы 1985 жылғы 29 қарашада қабылдаған «қылмыс және билікті асыра пайдалану құрбандары үшін сот төрелігінің негізгі принциптерінің декларациясы» 14-тармағына сәйкес, зардап шеккендерге үкіметтік, ерікті, қауымдық және жергілікті арналар арқылы қажетті материалдық, медициналық, психологиялық және әлеуметтік көмек көрсету қажет.

Бүгінгі таңда отандық заң әдебиеттерінде террористік акт келтірген зиян үшін мемлекет жауапкершілігінің құқықтық табиғатын, сондай-ақ оларға төленетін өтемақыларды анықтау туралы нақты пікір жоқ.

2. Терроризм актісінен зардап шеккендерге зиянды өтеу механизмі: субъектілері, тәсілі, көлемі мен мөлшері

2.1. Терроризм актісімен зардап келтіру салдарынан болған міндеттемелердің субъектісі

Азаматтық заңнамаға сәйкес «міндеттеме» термині борышкер мүлікті беруден, жұмыстарды орындаудан, зиянды өтеуден және т.б. тұратын кредитордың пайдасына белгілі бір іс-әрекеттер жасауға не белгілі бір іс-әрекеттен қалыс қалуға міндетті болатын азаматтық құқықтық қатынастарды білдіреді, ал кредитор борышкерден оның міндеттемелерін орындауын талап ете алады.

Зиян келтіру салдарынан болған міндеттемелердің субъектілері несие берушілер мен борышқорлар деп бөлінеді. Олар өз кезегінде жәбірленушілер мен зиян шектірушілер болып бөлінеді. Алайда, терроризм актісімен зардап келтіру салдарынан болған міндеттемелердегі субъектілердің құрылымы күрделі болып табылады. Себебі, бір субъектінің өзі жәбірленуші мен зиян шектіруші болуы мүмкін, сондықтан несие берушілер мен борышқорлар деген ұғымдарды біздер тек шартты түрде ғана қолдана аламыз. Терроризм актісімен зардап келтіру салдарынан болған міндеттемелердің субъектілерін негізгі 4 санатқа бөліп қарастыруға болады деп санаймыз:

- 1) тікелей зиян келтіруші (террористер мен террористік ұйымдар);
- 2) зиян келтіруге уәкілетті (құқық қорғау және тағы да басқа органдар түріндегі мемлекет);
- 3) зиян келтіруге уәкілетті (азаматтар, заңды тұлғалар мен мемлекет);
- 4) тікелей зиян келтіруші болмағанымен заңға сәйкес зиянды өтеу міндеттемесі жүктелген тұлға (мемлекет) [159].

Несие берушілер мен борышқорларды төмендегідей топтарға бөлуге болады:

- бірінші топ – бұл террористік актілердің нәтижесінде зардап шеккен қалалар мен кенттердің тұрғындары;
- екінші топ – бұл терроризммен күрес нәтижесінде зардап шеккен бейбіт тұрғындар;
- үшінші топ – бұл терроризм актілерінен зардап шеккен құқық қорғау органдары мен басқа да қарулы күш (әскери қызмет) жүйесі жатады.

Террористік сипаттағы қылмыс жасаған адамға жауаптылық жүктеу үшін адамның **әрекет қабілеттілігі мен деликт қабілеттілігі** сияқты белгілер болуы шарт.

Азаматтардың әрекет қабілеттілігі туралы жалпы ережелер Қазақстан Республикасы азаматтық кодексінің 17-бабында беріліп, онда азаматтың өз

әрекеттерімен азаматтық құқықтарға ие болуға және оны жүзеге асыруға, өзі үшін азаматтық міндеттер жасап, оларды орындауға қабілеттілігі (азаматтық әрекет қабілеттілігі) кәмелетке толғанда, яғни он сегіз жасқа толғаннан кейін толық көлемінде пайда болатындығы көрсетілген. Яғни, Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінің 17-бабында қабілеттіліктің үш құрамдас бөлігін: құқық пен міндеттерге ие болу, жүзеге асыру және жауаптылықта болуды білдіреді. Бірақ, егер жеке тұлға жүйке ауруымен ауыратын болса, немесе оның ес-ақылы кем болса, сол себептен өз әрекеттерінің мәнін түсіне алмай, не істегенін білмесе, өз әрекеттеріне жауапты бола алмаса, онда ол мүдделі тұлғалардың өтінішімен, сот шешімі арқылы әрекетқабілеттілігі жоқ деп танылады, оған қорғаншы тағайындалады (ҚР АҚ 26-б.).

Ал 14 жасқа толмаған жасөспірімдер (жас балалар) сот шешімімен емес, заң бойынша әрекетке қабілетсіз деп танылады (ҚР АҚ 23-б.). Олар өз бетінше тек қана жасай салып орындалатын өздерінің жасына лайықты, ұсақ тұрмыстық мәмілелерді жасауға құқылы болады. Ал олардың әрекеттері үшін мүліктік жауаптылық ата-аналары немесе өзге заңды өкілдеріне жүктеледі. Олардың мүдделеріне қатысты мәмілелерді заңды өкілдері жасайды, бірақта мұндай мәмілелер жасау үшін міндетті түрде қорғаншылық және қамқоршылық органдарының жазбаша келісімі қажет. 14-пен 18 жас аралығындағылар сот шешімімен емес, заң бойынша, құқықтық әрекетке жартылай қабілетті деп танылады. Олар өз бетімен өз жастарына сай, кішігірім тұрмыстық мәмілелерді жасауға құқылы болады, ал қалған мәмілелерді тек өз табыстарының (кірістерінің) мөлшерінде ғана өз бетімен жасай алады. Өзге мәмілелерді олар ата-аналарының, қамқоршыларының келісімімен жасайды. Ол келісімнің нысаны мәміленің нысанына байланысты болады. Бұл жасөспірімдер мүліктік жауапкершілікті өз бетімен (өз есебінен) табыстары/кірістері мөлшерінде ғана атқаратын болады, ал табыстары/кірістері болмағанда, немесе жеткіліксіз болған жағдайда, олардың ата-аналары, қамқоршылары қосымша жауапкершілік көтереді, егер зиян келтірілуде олардың кінәсі жоқ екендігін дәлелдей алмайтын болса.

Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінің 17-бабы деликт қабілеттілікті әрекет қабілеттілігі аясында қарастырады. Себебі деликт қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігі өзара тығыз диалектілік қатынаста. Бұл жайында бізге деликт қабілеттілікті әрекет қабілеттіліктің бір түрі және құқық қабілеттілік мазмұнының элементі ретінде қарастырушы Я.Р. Веберстің пікірі көңілімізден шығады [160].

Дегенмен адамның деликт қабілеттілігі құқықтың әр саласында әртүрлі қарастырылған. Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында терроризм актісі (255-бап), терроризмді насихаттағаны немесе терроризм актісін жасауға жария түрде шақырғаны (256-бап), террористік топ құрғаны, оған басшылық еткені және оның әрекетіне қатысқаны (257-баптың бірінші және екінші бөліктері), террористік немесе экстремистік әрекетті қаржыландырғаны және терроризмге не экстремизмге өзге де дем берушілік (258-бап), терроризм актісі туралы көрінеу жалған хабарлағаны (273-бап)

үшін қылмыстық жауаптылық 14 жастан белгіленген [161].

Қазақстан Республикасы азаматтық кодексінің 925-бабында он төрт жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар келтірген зиян үшін жауапкершілік мәселесі қарастырылған. Онда жасы он төртке жетпеген кәмелетке толмағандар (жас балалар) келтірген зиян үшін, егер зиян өздерінің кінәсінен болмағанын дәлелдемесе, оның заңды өкілдері жауап беретіндігі белгіленген. Сондай-ақ, заңда қорғаншылыққа мұқтаж жас бала тиісті тәрбиелеу, емдеу мекемесінде, халықты әлеуметтік қорғау мекемесінде немесе заңға орай өзінің қорғаншысы болып табылатын осы сияқты басқа мекемеде болса, егер зиян өзінің кінәсінен болмағанын дәлелдемесе, жас бала келтірген зиянды сол мекеме өтеуге міндеттілігі айтылған. Егер жас бала оқу орнының, тәрбиелеу, емдеу немесе оны қадағалауды жүзеге асыруға міндетті өзге мекеменің, сондай-ақ шарттың негізінде қадағалауды жүзеге асыруға міндетті адамның бақылауында болған уақытта зиян келтірсе, зиян олардың қадағалауды жүзеге асырудағы кінәсінен болмағанын дәлелдемесе, келтірілген зиян үшін осы мекемелер мен адамдар, жауап береді. Заңды өкілдердің, оқу орындарының, тәрбиелеу, емдеу және өзге де мекемелердің зиянды өтеу жөніндегі міндеті жас баланың кәмелетке толуымен немесе оның зиянды өтеу үшін жеткілікті мүлік алуымен тоқтатылмайды. Егер заңды өкілдері қайтыс болса немесе жәбірленушінің өмірі мен денсаулығына келтірілген зиянды өтеу үшін жеткілікті қаражаты болмаса, ал толық әрекет қабілеттілігі болған зиян келтірушінің өзінде мұндай қаражат болса, сот жәбірленуші мен зиян келтірушінің мүліктік жағдайын, сондай-ақ басқа да мән-жайларды ескере отырып, зиянды зиян келтірушінің өзінің мүлкі есебінен толық немесе ішінара өтеу туралы шешім қабылдауға құқылы екендігі белгіленген. Сөйтіп біз азаматтық құқықтық қатынас бойынша терроризм актісімен зардап келтіру салдарынан болған міндеттемелердің субъектілерінің бірі болып табылатын - тікелей зиян келтіруші (террористер мен террористік ұйымдар) ұғымының мәнін ашып алдық.

Енді келесі субъект - зиян келтіруге уәкілетті (құқық қорғау және тағы да басқа органдар түріндегі мемлекет). Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 13 шілдедегі «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» № 416-І Заңының 4-бабының 1-бөлігінде «мемлекет террористердің қол сұғушылығынан қауіпсіздікті қамтамасыз ету субъектісі болып табылады», - деп белгіленген [162].

Сондай-ақ, осы заңның 16-бабында терроризм актісінің салдарынан немесе оның жолын кесу кезінде келтірілген зиянды өтеу мәселесі қарастырылып, жеке және заңды тұлғаларға терроризм актісінің салдарынан келтірілген мүліктік зиянды өтеу Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен жүзеге асырылатындығы көрсетілген. Терроризм актісінің салдарынан келтірілген моральдық зиянның орнын толтыру оны жасаған адамдардың есебінен жүзеге асырылады. Терроризм актісінің жолын кесу кезінде жеке және заңды тұлғаларға келтірілген зиянды өтеу Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен бюджет қаражаты есебінен

жүзеге асырылатындығы белгіленген.

Яғни, заңи ұғымға сәйкес, осы заңның 16-бабында көрсетілген әрекеттер жасалған жағдайда ғана зиянның орнын толтыруға болады деген түсінік қалыптасады. Бұл жерде бірден «терроризм актісі» ұғымына не енеді деген заңды сұрақ туындайды. Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 13 шілдедегі «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» заңының 1-бабының 6-тармағында терроризм актісіне төмендегідей анықтама берілген: «терроризм актісі – адамдардың қаза табу қаупін төндіру, едәуір мүлдік залал келтіру не қоғамға қауіпті өзге де салдарлардың туындау қаупін төндіретін жарылыс жасау, өрт қою немесе өзге де іс-әрекеттер жасау немесе жасаймын деп қорқыту, егер бұл іс-әрекеттер қоғамдық қауіпсіздікті бұзу, халықты үрейлендіру не Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының, шет мемлекеттердің немесе халықаралық ұйымдардың шешімдер қабылдауына әсер ету мақсатында жасалса, сондай-ақ нақ сол мақсаттарда адам өміріне қастандық жасау, сол сияқты мемлекет немесе қоғам қайраткерінің мемлекеттік немесе өзге де саяси қызметін тоқтату не осындай қызметі үшін кек алу мақсатында оның өміріне қастандық жасау». Бұл түсінік Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің 255-бабында терроризм актісіне берілген анықтамадан кеңірек. Демек, терроризм актісінің жасалу фактісін белгілеу үшін осы қылмыстық құқық бұзушылықтың объектісі мен объективтік жағын анықтап алу жеткілікті.

Еліміздің қолданыстағы азаматтық кодексі келтірілген материалдық зиянмен қатар моральдық зиянды да өтеуді қарастырады.

Қазақстан Республикасы азаматтық кодексінде: «Моральдық зиян – жеке тұлғалардың өзіндік мүлдік емес игіліктері мен құқықтарының бұзылуы, кемсітілуі немесе олардан айырылуы, оның ішінде өзіне қарсы құқық бұзушылықтың жасалуы салдарынан жәбірленушінің, ал осындай құқық бұзушылық салдарынан ол қайтыс болған жағдайда – жақын туыстарының, жұбайының (зайыбының) басынан кешірген (төзімін тауысқан, уайымға салған) жан азабы немесе тән азабы (қорлау, ызаландыру, қысым жасау, ашуландыру, ұялту, түңілту, тән қиналуы, залал шегу, қолайсыз жағдайда қалу және т.б.)», -деп берілген.

Ал «Терроризмге қарсы іс-қимыл» туралы заңда жеке және заңды тұлғаларға терроризм актісінің салдарынан келтірілген мүлдік зиянды өтеу Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен жүзеге асырылатындығын көрсетсе, терроризм актісінің салдарынан келтірілген моральдық зиянның орнын толтыру оны жасаған адамдардың есебінен жүзеге асырылатындығын белгілейді.

Сондай-ақ, елімізде Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 3 қыркүйектегі № 914 қаулысымен бекітілген «Терроризмге қарсы іс-қимылды жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың лауазымды адамдарының құқыққа сыйымды әрекеттерімен терроризм актісінің жолын кесу кезінде жеке және заңды тұлғаларға келтірілген зиянды өтеу қағидалары» бекітілген [163].

Зиян келтіру салдарынан болған міндеттемелердің субъектілерінің

үшіншісі - зиян келтіруге уәкілетті (азаматтар, заңды тұлғалар мен мемлекет)

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 28 тамыздағы № 877 қаулысымен бекітілген «Терроризм актісінің салдарынан жеке және заңды тұлғаларға келтірілген мүліктік зиянды өтеу қағидалары» осы мәселеге арналған [164].

Терроризм актісімен денсаулыққа зиян келтіру жағдайында кредитор жәбірленушінің өзі немесе азамат қаза болған жағдайда асыраушысының қаза болуы нәтижесінде зиян шеккен өзге де адамдар болады. Зиян шеккендерге АҚ-тің 940-бабына сәйкес адам қайтыс болған күнге дейін одан жәрдем ақша алуға құқылы болған еңбекке жарамсыз адамдар, қайтыс болған адамның ол қайтыс болғаннан кейін туған баласы, сондай-ақ ата-анасының біреуі, зайыбы не еңбекке қабілеттілігіне қарамастан жұмыс істемейтін және қайтыс болған адамның асырауында болған балалары, немерелері, жасы он төртке толмаған не аталған жасқа толса да, медицина органдарының қорытындысы бойынша денсаулық жағдайына байланысты басқа адамның күтуіне мұқтаж аға-інілері мен апа-қарындастары (жас балаларды) күтумен айналысатын, отбасының басқа да мүшесі жатады.

Ата-аналарының біреуі, зайыбы не жұмыс істемейтін және қайтыс болған адамның осы баптың 1-тармағында көрсетілген балаларын, немерелерін, аға-інілері мен апа-қарындастарын күтумен айналысатын және күтуді жүзеге асыру кезеңінде еңбекке жарамсыз болып қалған отбасының басқа мүшесі осы адамдарды күту аяқталғаннан кейін зиянды өтетіп алу құқығын сақтап қалады.

Жәбірленушінің террорист актісінен қаза табуы жағдайында жәбірленуші зиян келтіру салдарынан болған міндеттеменің уәкілетті субъектісі бола алмайды. Себебі оның өліміне байланысты азаматтық құқық субъектілік тоқтатылады. Аталмыш жағдайда террорист өзінің әрекеттері арқылы жанама зиян келтірген адамдардың борышқоры болады, яғни себептік байланыс азаматтың өлімі арқылы белгіленеді. Демек, ол қаза болған адамның жақындарына келтірілген зиянның орнын толтыруға тиіс.

Жәбірленуші (асыраушы) қаза тапқан жағдайда азаматтардың ғана зиянды өтету құқығы бар, ал өзге азаматтық құқық субъектілерінің ондай құқықтары жоқ. Сондай-ақ, азаматтар қаза болушысының асырауындағы адамдар болуға тиіс, яғни жәбірленушіден (асыраушыдан) ол қайтыс болғанға дейін оның асырауында болуға немесе асырауында болу құқығы болуға тиіс.

Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша асыраудағы адам деп заңға сәйкес өмір сүру үшін негізгі қаражатты өзге адамнан алатын немесе алу құқығы бар адамды белгілейді. Заңға сәйкес отбасының еңбекке жарамсыз мүшелерінің: балалардың (оның ішінде асырап алынған), ата-ананың, (оның ішінде асырап алушы) жұбайының осындай құқықтары бар. Өз еркі бойынша асырауда болған адам өзінің еңбек жарамсыздығын дәлелдей алған жағдайда ғана заңды құқыққа ие болады. Заң күшіне сәйкес еңбекке жарамсыз деп танылатындар: а) 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар; б) зейнеткерлік жасқа жеткен адамдар; в) III, II, I топтағы

мүгедектер.

Еңбекке жарамды асыраудағы адамдарға заң бойынша еңбекке жарамды бірақ, заңды негіздер бойынша уақытша жұмыс істемейтін адамдар (18 жастан асқан оқушылар, күндізгі оқу бөлімінде оқитындар немесе жұмыс істемеуге мәжбүр (жәбірленушінің еңбекке жарамсыз асырауындағы адамды күтуші) адамдар жатады. Жұмыс істемеуге мәжбүр адамдарға жәбірленушінің отбасы мүшелері ғана жатады. Қазақстан Республикасының Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексінің 1-бабының 29-тармағына сәйкес, «отбасы – некеден (ерлі-зайыптылықтан), туыстықтан, жекжаттықтан, бала асырап алудан немесе балаларды тәрбиеге алудың өзге де нысандарынан туындайтын және отбасы қатынастарын нығайтып, дамытуға септігін тигізуге арналған мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтар мен міндеттерге байланысты адамдар тобы» [165].

Жоғарыда айтылғандар негізінде осы бөлімше бойынша төмендегідей қорытындылар жасауға болады:

Терроризм актісімен зардап келтіру салдарынан болған міндеттемелелердің субъектілерін негізгі 4 санатқа бөліп қарастыруға болады деп санаймыз:

- 1) тікелей зиян келтіруші (террористер мен террористік ұйымдар);
- 2) зиян келтіруге уәкілетті (құқық қорғау және тағы да басқа органдар түріндегі мемлекет);
- 3) зиян келтіруге уәкілетті (азаматтар, заңды тұлғалар мен мемлекет);
- 4) тікелей зиян келтіруші болмағанымен заңға сәйкес зиянды өтеу міндеттемесі жүктелген тұлға (мемлекет).

Қазақстан Республикасында терроризм актісімен зардап келтіру салдарынан болған зиянды өтеу республикалық бюджет есебінен жүзеге асырылады.

Жәбірленушілерге қылмыстық құқық бұзушылықтардан келтірілген зиянды өтеу саласында туындайтын қоғамдық қатынастарды реттеу және оны төлеу жөніндегі құқықтық, әлеуметтік және ұйымдық негіздерді белгілеу мақсатында Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 4 мамырдағы № 267 қаулысы бойынша әзірленген «Жәбірленушілерге зиянды өтеу қоры туралы» Қазақстан Республикасы Заңының қабылдануы керек деп санаймыз.

Террористік акт жасаған террористің жауапкершілігі жеке зерттеу мәселесіне назар аударуға лайық. Әрекеттегі Қазақстан Республикасының АҚ сәйкес (26 бап) терроризм актісімен зиян келтірген террорист әрекетке қабілетсіз немесе есі дұрыс емес күйде терроризм актісін жасаған деп танылған жағдайда, оларға келтірілген зиян үшін жауапкершілік оның қамқоршысына жүктеледі. Әрекетке қабілетсіз террористің қамқоршылары оның отбасының онымен бірге тұратын қабілетті мүшелері – ерлі-зайыптылар, ата-аналар, кәмелетке толған балалар деп танылуы мүмкін, олар зиян келтірушінің психикалық бұзылу фактісін білді, бірақ оны әрекетке қабілетсіз деп тану үшін ешқандай әрекет жасамады.

Айта кету керек, қазіргі уақытта күшті есірткі немесе психотроптық препараттар немесе гипноз көмегімен мәжбүрлеп террористік актілер жасауға мәжбүр болған адамдарды қолданатын көптеген қылмыстар жасалуда. Заң ғылымындағы физикалық мәжбүрлеу дегеніміз адамға әсер ету деп түсініледі, ол оны өз қалауы бойынша әрекет ету мүмкіндігінен айырады, яғни оның іс-әрекетін басқарады.

Бұл ретте, заңнамада жауапкершілік - а) күш қолданып енгізілген күшті әсер ететін есірткі құралдарының әсерінен террористік акт жасаған, соның салдарынан ол өзінің іс-әрекетін сезіне алмаған; б) зиян келтірушіні өзінің іс-әрекетін басқара алмайтын немесе біле алмайтын күйге мәжбүрлеп түсіріп және оны террор актісін жасауға мәжбүрлеген адамдар. Егер күштеп мәжбүрлеу фактісі сотта дәлелденсе, онда ол қылмыстық әрекетті күштеп мәжбүрлеудің әсерімен орындаған террористік актіні орындаушы тарапынан жасалған әрекеттің қылмыстылығын болдырмайтын фактіге айналады.

Мұндай істерді сотта қараған кезде регрессивтік құқық қолданылады, яғни кері талап ету құқығы Қазақстан Республикасы АҚ-нің 933-бабында көзделген бір-біріне келтірілген зиянды өтеген тұлға болып табылады.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде мемлекеттің зардап шеккен адамға төлеген зиянды өтеуді регрессивті талап ету құқығын толықтыратын, террористік актіні ұйымдастырушыларға, сондай-ақ кінәсі заң тәртібімен белгіленген және сот дәлелдеген орындаушылар мен олардың сыбайластарына қатысты Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы 1999 жылғы 13 шілдедегі № 416-І Қазақстан Республикасының заңының 16-баптың 1-тармағына өзгерістер енгізу ұсынылады. Бұл ретте террористік актінің ұйымдастырушыларына, орындаушыларына және көмектесушілеріне зардап шегушіге келтірілген зиян үшін өтем (өтемақы) мөлшерінде ғана емес, сондай-ақ мемлекеттің терроризмге қарсы іс-шараларға жұмсаған шығындары, сондай-ақ террористік акт қатерін және оның салдарын жою міндеттемесі жүктелуі тиіс.

Мемлекет террористік актілерден зиян келтіруден міндеттеменің субъектісі бола отырып, үшінші тұлғалар келтірген зиян үшін өтемақы төлемдерін жүзеге асыру кезінде «терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» 1999 жылғы 13 шілдедегі № 416-І Қазақстан Республикасы Заңының 16-бабында айқындалған тәртіпке сәйкес Қазақстан Республикасы, әкімшілік бірліктер атынан әрекет ете алады. Аталған бапта осындай өтемақы төлемдері төленетін көздер анықталған. Осыған сәйкес республикалық бюджет төлем көзі болып табылады. Бұл ретте, егер мүлік немесе өзге де материалдық құндылықтар террористік іс-әрекет нәтижесінде алынғаны заңды түрде анықталған жағдайда, зиян келтірген адамнан, оның ішінде моральдық зиян келтірген адамнан, сондай-ақ оның отбасы мүшелерінен мемлекеттің регрессивті талап ету құқығын қосу қажет деген ойдамыз.

«Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» 1999 жылғы 13 шілдедегі № 416-І Қазақстан Республикасы Заңының 19-бабы террористті өмірден айыру, сондай-ақ осындай адамның не террористік актінің жолын кесу жөніндегі операцияларды жүргізу кезінде террористік актінің құрбандары болған

үшінші адамдардың денсаулығына немесе мүлкіне заңнамада ұйғарылған немесе рұқсат етілген іс-әрекеттермен зиян келтіру заңды болып табылатынын белгілейді. Сонымен қатар аталған баптың атауы ішіндегі мазмұнымен және заңның орысша редакциясымен сәйкес келмейтіндігін атап өткіміз келеді: «19-бап. Террористі келтірілген зиян үшін жауаптылықтан босату (Статья 19. Освобождение от ответственности за причинение вреда террористу). Және бұл баптың мәніне мүлдем қарамақайшы келеді. Осыған орай «Террористі» сөзіндегі «і» қосымшасын «ке» қосымшасына яғни «Террористке» деп, алмастырып шұғыл грамматикалық түзету енгізуді қажет етеді.

Терроризм актілерінің жолын кесу жөніндегі операциялар кезінде мемлекет өкілдерінің (құқық қорғау органдары, әскери қызметшілер) заңды іс-әрекеттері салдарынан келтірілген зиян өтелуге жатпайды. Мұндай жағдай өтемақы төлеудің оңайлатылған тәртібін пайдалана отырып, террористік актілерден зардап шеккендерге көмек көрсетуге ғана емес, сондай-ақ террористік актінің жолын кесу кезінде мүліктік шығындары өтемақы төлемдерінің белгіленген нормаларынан асып түсетін адамдарға дәлелдемелер базасы болған кезде өзінің мүліктік жағдайын зиян келтірілгенге дейін болған жағдайға барабар толық қалпына келтіруге мүмкіндік беруге де ықпал етеді.

Азаматтық заңнаманың ережелеріне сәйкес материалдық залалды өтеу террористік акт нәтижесінде бүлінген немесе жойылған мүліктің нақты құнын өтемдік төлеуді білдіреді. Моральдық залал дегеніміз-террористік актінің салдарынан зардап шеккен адамның физикалық және психикалық азаптың ақшалай өтемақысын өндіріп алу құқығы.

Терроризмге қарсы операцияларды жүргізу кезінде мемлекеттің зиянды өтеу жөніндегі міндеттемелерін зерттеу оның ерекшелігін ашып көрсету және құқықтық қатынастар жүйесіндегі орнын анықтау үшін осындай міндеттеменің құқықтық сипатын алдын ала зерттеуді талап етеді. Азаматтық-құқықтық жауапкершілік деп сот кредитордан (зиян келтірушіден) дебитордың (жәбірленушінің) пайдасына мүліктік санкцияларды өтеуді өндіріп алудан тұратын мемлекеттік мәжбүрлеу түсініледі.

«Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 13 шілдедегі № 416-І Заңының зерттеулері негізінде моральдық зиянның мынадай анықтамаларын беру ұсынылады: террористік актіден зардап шеккен адамға келтірілген физикалық, психикалық және адамгершілік зиянды тегістеу, толықтыру, қалпына келтіру, қаржылық немесе өзге де нысанда өтеу (өтемақы).

Қазақстан Республикасының азаматтық құқығына салыстырмалы түрде жақында енгізілген моральдық зиянды өтеу институты зардап шеккендерді психикалық оңалту процесінде маңызды рөл атқарады, зардап шеккендерде қалпына келтірілген әділеттілік сезімінің пайда болуына ықпал етеді.

2.2 Терроризм актісінен зардап шеккендерге зиянды өтеу тәсілі,

көлемі мен мөлшері

Қазақстан Республикасы өзін құқықтық мемлекет деп белгілегеннен кейін азаматтардың әлеуметтік және экономикалық тәуекелі үшін жауаптылық алуы қажет. Біз құқықтық мемлекетте өмір сүрген соң осы мемлекет азаматы болып табылатын жеке адамдардың басынан өтіп жатқан қайғылы жағдайларға қоғам болып көмек көрсетуге тиіспіз. Бұл жайында ресейлік ғалым И.Л. Трунов былай дейді: Біздің қатал заманымызда жәбірленуші басына түскен қайғылы жағдай үшін әрдайым өзі кінәлі болатын және ең жақсы дегенде көмек көрсету туралы заңды талап қоюға емес тек қайырымдылық көмекке ғана сене аламыз [166].

Біздің пікіріміз бойынша, терроризм актісінен зардап шеккендер үшін олардың негізгі өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында оларға тиісті мөлшерде өтемақы беру мәселесін заңнамалық тұрғыдан қарастыратын уақыт жеткен тәрізді.

Қазіргі кезде ақпарат құралдары және көптеген саясаткерлер терроризмді ХХІ ғасыр апаты деп атап жүр. Ол адам баласына қарсы жасалатын жауыздықтың бұл түрінің молайып кетуінен туған болар.

Осы негізде құқықтық логикаға сәйкес, терроризм актісі құрбандарын жан-жақты қорғау мәселесі біздер үшін өте маңызды. Терроризмнен болған және болатын зиян орнын толтыру, адамдарға материалдық, моральдық, әлеуметтік-психологиялық, медициналық және басқа да көмек көрсетуді мемлекет өз міндетіне алғанымен өз шешімін таппай жатқан сұрақтар жеткілікті.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 12-бабына сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі. Азаматтық құқықтарды қорғаудың бір тәсілі моральдық зиянды өтеу болып табылады (АК 951-бабы).

Азаматтардың құқығын қорғаудың осы тәсілі жәбірленушілердің әлеуметтік әділдіктің қалпына келтіру және қанағаттанушылық сезімдерін қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 13 шілдедегі «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» № 416-І Заңы террористік актілерден болған зиянды қалпына келтіруді қарастырады. Осы заңның 5 тарауы Терроризм актісі салдарынан зардап шеккен адамдардың залалдарын өтеу және оларды әлеуметтік жағынан оңалту мәселесіне арналаған. Оның жеке тарау болып белгіленуі аталмыш мәселенің өзектілігін көрсетеді. Заңның 16-бабында былай деп берілген:

1. Жеке және заңды тұлғаларға терроризм актісінің салдарынан келтірілген мүлктік зиянды өтеу Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен жүзеге асырылады.

2. Терроризм актісінің салдарынан келтірілген моральдық зиянның орнын толтыру оны жасаған адамдардың есебінен жүзеге асырылады.

3. Терроризм актісінің жолын кесу кезінде терроризм актісін жасаушы адамның (адамдардың) денсаулығы мен мүлкіне келтірілген зиян, сондай-ақ осы адамның (адамдардың) өлуінен туындаған зиян өтелуге

жатпайды.

4. Терроризм актісінің жолын кесу кезінде жеке және заңды тұлғаларға келтірілген зиянды өтеу Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен бюджет қаражаты есебінен жүзеге асырылады.

Қарастырып отырған норманы зерделей отыра, онда моральдық (физиологиялық және моральдық), материалдық зиян ұғымдарына түсінік берілмегенін байқаймыз. Ендеше «залал» ұғымы жинақтаушылық мәнге ие болып, оған «материалдық, моральдық және физиологиялық залал (зиян)» деген ұғымдар жатады деп түйдік.

АК 141-бабында былай деп көрсетілген:

1. Мүліктік емес өзіндік құқықтары бұзылған жеке тұлғаның, осы Кодекстің 9-бабында көзделген шаралардан басқа, осы Кодекстің ережелері бойынша моральдық зардаптарын өтетуге құқығы бар.

2. Мүліктік емес өзіндік құқықтардың қорғалуын азаматтық іс жүргізу заңдарында көзделген тәртіп бойынша сот жүзеге асырады.

3. Егер осы Кодексте өзгеше көзделмесе құқық бұзған адамның кінәсіне қарамастан, мүліктік емес өзіндік құқықтар қорғалуға тиіс. Қорғау туралы талап қойған адам өзінің мүліктік емес өзіндік құқығының бұзылуын нақты дәлелдеуге тиіс.

4. Мүліктік емес өзіндік құқығы бұзылған адам өз таңдауы бойынша оны бұзушыдан бұзылу зардаптарын жоюды немесе бұзушының есебінен өз бетінше қажетті әрекеттер жасауды не олардың орындалуын үшінші жаққа тапсыруды талап етуі мүмкін.

Яғни, заң шығарушы моральдық және материалдық зиянды өтеу мәселесін тең қарастырады.

Моральдық зиян мәселесі ғалымдардың арасындағы өткір пікір-таластың нысаны болып келді.

Оларды көп толғандыратын мәселесінің бірі: моральдық зиян қалай келеді, оны өтеу деген не? Моральдық зиянды өтеу мүмкін бе, мүмкін емес пе? Моральдық зиянды ақшалай өтелгені дұрыс па, әлде бұрыс па? Егер өтелу дұрыс болса, адамдық құндықтарымызды ақшалай бағалағандай болмай ма? Ал егер өтелмесе, моральдық зиян келген адамға қалай құқығын қалпына келтіреміз? Осы мәселелерге жауап табылғаннан гөрі сұрақтар көп туындап жатады.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының 27 қараша 2015 жылғы Соттардың моральдық зиянды өтеу жөніндегі заңнаманы қолдану туралы №7 нормативтік қаулысына сәйкес [167] жеке тұлғаларға тумысынан немесе заң бойынша тиесілі өзіндік мүліктік емес игіліктер мен құқықтарды сот арқылы қорғаудың, сондай-ақ оларға келтірілген моральдық зиянды өтеудің адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асырудың тиімді кепілі болып табылады. Қаулыда өзіндік мүліктік емес құқықтарды қорғаудың АК-де көзделген тәсілдерін сот осындай құқықтарды қорғау еңбек туралы, неке және отбасы туралы, табиғи ресурстарды пайдалану, қоршаған ортаны қорғау туралы және басқа да заңнамалық актілерде арнайы бекітілмеген жағдайларда да қолдануы мүмкін екендігі

белгіленген. Бұзылуы, айырылуы немесе кемсітілуі жәбірленушіге моральдық зиян келтіруге әкеп соғатын өзіндік мүліктік емес игіліктер мен құқықтар деп азаматтың жеке басымен тұтасымен байланысты әрі оған тумысынан тиесілі игіліктерді немесе заңмен берілген құқықтарды түсіну қажет. Адамға тумысынан тиесілі игіліктерге өмірін, денсаулығын, арнамысын, қадір-қасиетін, бостандығын, жеке басына қол сұқпаушылықты, ал азаматтың заңмен берілген құқықтарына тұрғын үйіне немесе меншігіне қол сұқпаушылық, жеке өмірінің немесе отбасының құпиясы, телефон, телеграф хабарларының және хат алысу құпиясы; атын пайдалану; өз бейнесіне; авторлық және аралас құқықтар туралы заңнамаға сәйкес авторлық және басқа да мүліктік емес өзіндік; емін-еркін жүріп-тұру және тұрғылықты жерін таңдау, анық ақпарат алу құқығын, сондай-ақ заңнамада көзделген басқа да құқықтарды жатқызуға болатындығы көрсетілген.

Қаулында сондай-ақ, моральдық зиян деп азаматтың өзіне тиесілі өзіндік мүліктік емес игіліктер мен құқықтардың заңға қайшы бұзылуының, кемсітілуінің немесе олардан айырылуының нәтижесінде туындаған жан немесе тән азабын түсіну танылады.

Жан азабы (адамның эмоциялық-еріктік уайымдары) деп оның басынан кешкен қорлануына, ызалануына, қысым жасалуына, ашулануына, ұялуына, түңілуіне, залал шегуіне, қолайсыз жағдайға болуына және т.б. қатысты сезімдерін түсіну қажет. Мұндай сезімдер жәбірленушінің өзінің, сондай-ақ оның жақын туыстарының, жұбайының/зайыбының өмірі мен денсаулығына құқыққа қарсы қол сұғылудың; бас бостандығынан заңсыз айырылудың немесе шектелудің, не емін-еркін жүріп-тұру құқығынан заңсыз айырылудың; денсаулығына зиян келтірілуінің, оның ішінде адамның бет әлпетіне танымастай болып жарақат пен сызат түсіретін; отбасылық, жеке немесе дәрігерлік құпиясы ашылуының; хат-хабар алмасу, телефон немесе телеграф ақпараты құпиясы бұзылуының; азаматтың қадір-қасиеті мен арнамысына кір келтіретін, шындыққа жанаспайтын мәліметтердің таратылуының; өз атына, өз бейнесіне құқықтарының бұзылуының; оның авторлық құқығының және аралас құқықтарының бұзылуының және т.б. салдарынан келтірілуі мүмкін деп көрсетілген.

Тән азабы деп күш қолданылуына немесе денсаулығына зиян келтірілуіне байланысты азаматтың сезінетін тәнінің ауырғанын түсіну қажеттігі жазылған.

АК-нің 187-бабының 1) тармақшасына сәйкес, моральдық зиянды өтеу туралы талаптарға заңнамалық актілермен көзделген жағдайлардан басқа кездерде талап қою мерзімі қолданылмайды. Бұл ретте соттар «Құқықтық актілер туралы» 2016 жылғы 6 сәуірдегі № 480-V Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес, азаматтардың өзіндік мүліктік емес құқықтарын қорғауды көздейтін заң актілерінің, егер заң актілерімен өзгеше тәртіп көзделмесе, олар қолданысқа енгізілгеннен кейін пайда болатын құқықтық қатынастарға қолданылатынына назар аударуы қажет. «Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексін (Ерекше бөлім) қолданысқа енгізу туралы» 1999 жылғы 1 шілдедегі № 410-I Қазақстан Республикасы Заңының

8-тармағында АҚ-нің 922 және 923-баптарында көрсетілген келтірілген мүліктік емес зиян, егер ол 1999 жылдың 1 шілдесіне дейін, бірақ 1996 жылдың 1 шілдесінен ерте емес кезеңде келтірілсе және өтелмей қалса, өтелетіні белгіленген. Жәбірленушінің осындай зиянды өтеу құқығын көздейтін заң актісі қолданысқа енгізілгенге дейін келтірілген моральдық зиянды өтеу туралы талап қанағаттандырылуға жатпайды. Мұндай зиян заң актісі қолданысқа енгізілгеннен кейін азамат жан немесе тән азабын тартуын одан әрі жалғастырған жағдайларда да қанағаттандырылуға жатпайды. Егер жәбірленушіге моральдық зиян келтірілген құқыққа қарсы әрекет (әрекетсіздік) заңнамалық акт қолданысқа енгізілгенге дейін басталса және ол қолданысқа енгізілгеннен кейін жалғасса, онда заңнамалық акт қолданысқа енгізілгеннен кейін жасалған құқыққа қарсы әрекетпен (әрекетсіздікпен) келтірілген моральдық зиян өтелуге жатады.

Келтірілген моральдық зиянның мөлшеріне келетін болсақ, мұндай жағдайда соттар айыпталушының кінәлілік дәрежесін ескеруі қажет. Сот сонымен қатар жәбірленушінің жеке ерекшеліктері негізінде болатын физиологиялық және имандылық қиналыстарын ескеруі қажет. Терроризм актісіне қатысты болған зиянның орнын өтеу жағдайында сот ең алдымен төмендегі жағдайларды анықтап алуы қажет:

- а) талапкер шынымен терроризм актісінің құрбаны ма?
- б) оны қалай дәлелдей алады?
- в) оған шын мәнінде физиологиялық және имандылық қиналыстар келтірілді ме?

г) өзіне келтірілген зиян мөлшерін (моральдық зиян) қандай мөлшерде деп бағалайды.

Тағы бір айтып кететін жайт, моральдық зиянның мөлшерін анықтар алдында, яғни тергеу кезінде сот медициналық сараптамаға жүгіну мен психологтың қатысуы әдетті жағдай болуы тиіс. Және де сот медициналық сараптамаға және психологқа жүгінген сайын мемлекеттік бюджеттен ақша бөлінбеуі тиіс деп ойлаймын, себебі сараптамалар мен психолог мамандары үшін мемлекет тарапынан көп шығын кетеді. Соған байланысты қаржыны моральдық зиянның жалпы соммасының мөлшерінің 10%-ы сот медициналық сараптамаға және психологқа төленуі тиіс деп ойлаймыз.

Тұлға денсаулығына бағытталған бар құқық бұзушылықтардың ең қорқыныштысына – ауыр дене жарақаты жатады. Бұл байланыста жәбірленушіге аса қатыгездікпен, қорлаумен немесе қинаумен көрсетелген моральдық зардап денсаулыққа ауыр зардап тигізу жағдайында және берілген әдістеме бойынша қатыстық бірлік сипатында қабылданады.

Ауыр дене жарақаты – бұл адам өміріне қауіпті немесе көру, есту, сөйлеу, немесе кез келген органның немесе осы органның функциясының жоғалтуына алып келетін денсаулыққа келтірілген зардап, сондай-ақ өмірге қауіп төндіретін немесе денсаулықтың бұзылу себебі болып табылатын және 1/3-тен кем емес жұмысқа қабілеттілігін жоғалтумен немесе кәсіби жұмысқа қабілеттілігін толық жоғалтумен, психикалық ауытқумен, нашакорлық аурумен, токсикоманиямен байланысты немесе жүктіліктің тоқтауына,

қалпына келмейтін сыйқы бұзылған бетке алып келу сияқты денсаулыққа басқа да зақым келтірулер жатады.

Жоғарыда көрсетілген базистік деңгей нормаларын және максималды санкциялардың ара қатынасын қолдану әр түрлі тұлғалық құқық бұзушылыққа қатысты қолданылатын моральдық зардаптың өтемақы мөлшерінің шкаласын құрастыруға мүмкіндік береді. Осындай шкаланы заңнамалық базаға сәйкес өзгертулер бар кезінде түзетулерден өткізіп отыру қажеттігі сөзсіз. Егер заңнамалық базаның өзгерістері өтемақының көлемі басқа болу керек екендігін ойлауға себеп болса, бұл өтемақының базистік мөлшеріне де қатысты болады.

Жәбірленуші іс-әрекетінен шыққан күрделі қателіктің кезінде зардаптың туындауына немесе ұлғаюына алып келетін кінәсінің дәрежесі – моральдық залалдың өтемақысын сот атынан бағалауда міндетті критерий. Зардап келтірушінің мүлдік жағдайын есепке алу жағдайында және төленуге жарамды өтемақының нақты мөлшерін анықтау кезінде сот шешімін жұмсарта алады.

Біз ғалымдардың егер маңызсыз ақпараттық анықтамалық жағдайында шешім қабылдау кезінде мүлік иесіне тәуекелге бел байлауға рұқсат бермегенде қылмыстарды анықтау және тергеуге бағытталған эвристикалық қызмет (көп жағдайда) мүмкін емес, деген ойымен толық келісеміз. Алайда бұл оймен қосақұқық қорғау органдарда жұмыс істейтін лауазымды тұлғалар өздерінің қызметін атқару барысында жіберетін қателіктер мен заңсыз актілер елеулі алаңдаушылықты туғызады. Дәл сол қателіктер адамның рухани жағдайында жағымсыз өзгерістерге, құқықтық мемлекет қағидаларының дискредитациясына, қоғамдық құндылықтардың жоғалуына алып келетіні анық. Ұсталу керек жердегі әділеттіліктің сол салада бұзылуы үлкен дәрежеде заң мен лауазымды тұлғаларды құрметтің жоқтығына негіз болады.

Бүгінгі күні күшін жоймаған заңнамалық базада бар өтемақының мөлшерін анықтау критерийлері нақты түсіндірмені талап етіледі.

Бірінші кезекте, өтемақы мөлшерін анықтай отырып, сот «жәбірленушінің жеке ерекшеліктерін» және «залал келтірушінің жеке ерекшеліктерін» есепке алуды бұйырады. Бұл жерде аталып отырған «жеке ерекшеліктер» деп қандай ерекшеліктерді аламыз?

Біздің ойымызша бұл жерде тек физикалық (ұзын бойлы ма, әлде қысқа ма? салмағы ауыр ма, әлде жеңіл ме? шәші қара ма, ақ па?), ұлттық немесе жыныстық ерекшеліктерді ғана алу жеткіліксіз. Бірақ, тәжірибе көрсетіп отырғандай иттің тістегенінен қалған аяқтағы шрам үшін әйелдерге моральдық зардаптың өтемақысы төленіп, ерлерге төленбейтін жағдайлар көп. Бұл тәжірибені заңсыз деу, біздің ойымызша дұрыс.

Заң шығарушы жеке тұлғаның ерекшеліктері деп психикалық ерекшеліктерді (бағыт, қабілеттілік, темперамент, мінез-құлық), яғни тікелей іс-әрекетпен байланысты эмоциялар мен уайымның тереңдігі мен мағынасын алып отыр.

Нұр-сұлтан қалалық сотында қарастырылуда жатқан сот істерінің бірінде БАҚ-ның бір басылымында өзін қорланған деп санаған танымал саяси қайраткер сотты өтемақы мөлшерін анықтау кезінде өзінің балалық шағын кеңестік республикалардың бірінде өткізгендіктен және оның ата-анасының бірін ұлтшыл деп айыптауының салдарынан бала кезінде психикасына із қалдырғандықтан оның жоғары эмоционалды тұлға екенін ескеруге өтініш білдіреді.

Сонымен бірге, әр адам оның құқығының бұзылуына, оған келтірілген зақымдарға әр түрлі жауап береді. Ол сыртқы және ішкі әсерге байланысты болады.

Заң осы критерийді өтемақы көлемін анықтауда ескеруге міндеттейді.

Жоғарыда аталған әдіс дұрыс емес болып табылады, себебі бұл жерде екі жақ құқығы да бұзылады.

1804 жылы Француз Азаматтық Кодексінде бекітілген бірінші қағида. Оған байланысты «Барлық адамдар туған кезде тәуелсіз тең құқықты». Ал екінші қағидада «Құқық – әр түрлі адамдарға тең масштабты қолдану» деп түсіндіріледі.

Ақшалай компенсацияның мөлшерін анықтау кезінде «жеке ерекшеліктерді» ескере отырып біздің заң шығару органы бойынша құқықтары тең емес деп танылады, сондықтан азаматтарға «әр түрлі масштаб» қолданады, ал бұның бәрі заңсыз болып есептеледі.

Заңда көрсетілген өтемақы көлемін анықтау барысында кінәні есептеуді реттеу маңызды және талқыламалы мәселелердің бірі болып табылады. Залал келтірушінің келтірген кінәсі өтемақы көлемін есептеу барысында анықталады (бұл мәселе абсолютті әділ болып табылады), алайда бұл есепке алу «кінә залалды өтеудің негізі болғанда» ғана жүзеге асырылады. Ал менің ойымша, соңғы тұжырымдама әділетсіз және қате болып табылады.

Іскерлік атақ пен немесе даңқына қатысты келтірілген моральдық залал бойынша өтемақы жайлы әңгіме кетіп жатыр деп болжайық. Аталған жағдай бойынша моральдық жауапкершілікті (міндеттілік) жүргізу залал келтірушінің кінәсінен бөлек жүзеге асырылады. Алайда, болашақта аталған өтемақы көлеміне байланысты мәселені шешу қажет. Осы тұрғыда залал қалай келтірілгенін неге есепке алмасқа – қасақана, байқаусызда, қарапайым байқаусыздық кезінде немесе, мүмкін кінәсіз түрде?

Моральдық залалды ерікті түрде өтеу үшін оны не келісім түрінде, не зардап шегушінің қолхаты түрінде жазбаша толтыру қажет.

Аталған құжаттар өтемақы төлеу не үшін жасалынғаны, өтемақының көлемі жайлы ақпаратты қамтуы қажет (мысалға, жарыққа шығарылған мақалаға), сонымен қатар, тараптардың бір-біріне наразылығы жоқ болған жағдайда зардап шегушінің наразылығы қаралған болып есептелінеді. Ерікті өтемақыны ақша түрінде ғана емес, басқа да материалдық формаларда жүзеге асыруға болады (бұл жерге газетке немесе журналға жазылу, теледидар, радиоқабылдағыш және т.б жатқызуға болады).

Денсаулықтың бұзылуына алып келетін залалдың өтемақысының мөлшері мен оның қандай сипатта екенін анықтауға принципиалды көзқарас материалды зақымдардың өтеу міндетін қарастырады.

Сәйкесінше, өтемақы материалдық сипатқа (ақшалай) ие, ал өтемақы мөлшері өзіне екі құраушыны қосады:

- жәбірленушінің жоғалған табысы мен басқа табыстар;
- емделуге кеткен шығындар мен басқа да шығындар.

Мысалы, ҚР Азаматтық кодексінде тек жоғалған табысты өтеу мүмкіндіктері туралы ғана емес, жәбірленуші нақты ала алған табыс туралы да айтылады.

Жалақы ретінде Еңбек келісімшартында әрбір азамат кірісті түсіну керек. ҚР-ның Еңбек кодексінде жалақы жөніндегі сұрақтарға, жасаған еңбегі үшін төленетін төлем, жұмыскердің қызметіне, жұмыс қиындығына, сапасына, және орындалған жұмыс шарттарына, сондай-ақ төлем төлеу және ынталандыру сипаттарына сәйкес толық бір бөлім арналған.

Компенсациялық зиян кезінде, жоғалған табысты (пайданы) анықтау үшін заңмен көрсетілген субъективті көрсеткіш- зардап шегушінің еңбек қабілеттілігінің жоғалу деңгейі (жалпы және кәсіби). Кәсіби еңбек қабілеттілігі адамның жұмысты орындау барысындағы нақты біліктілігі мен көлемі және сапасы болып табылады. Кәсіби еңбек қабілеттілігін жоғалту деңгейі зардап шегушінің кәсіби қызметтерді орындау барысындағы қабілеттілігінің төмендеуі арқылы анықтайды. Егер бұл көрсеткіш бойынша 50% белгіленсе, жоғалған табыста орта айлық табысы бойынша 50 болып табылады.

Зардап шегушінің еңбекке қабілеттілігін жоғалту мемлекеттік мед-әлеуметтік мекемелердің қорытындысымен анықталады.

Жалақысынан айырылған жәбірленушінің компенсациясының көлемі, ортақ айлық жалақысына пайызбен есептелінеді, яғни денсаулығына деген зиян келтіру, еңбек қабілеттілігін және де кәсіби қабілеттілігінің жоғалтуы.

Жоғалған пайда қатарына жәбірленушінің еңбекақысы, еңбек және азаматтық-құқықтық келісімшартқа сәйкес (мердігерлік, тапсырма, комиссия және т.б.), негізгі және атқарушылық қызметі ретінде табыс салығы салынады. Заң шығарушы анықтады, мысалыға қолданылмаған демалыс және демалыс жәрдемақысы кезінде біржолғы төлемдер назарға алынбайды. Бірақ, жүктілігі және босануы бойынша еңбекке жарамсыз уақыт кезеңі бойынша есепке алынады.

Компенсациялық зиянның көлемі заңмен немесе келісімшартпен ұлғаюы мүмкін. Мысалыға, компенсациялық зиян сомасы салалық тарифтік келісімдерге сәйкес ұлғаюы мүмкін, өйткені оларда жеке және ұжымдық еңбек шарттары назарға алынады. Салалық тарифтік келісім бір түрі – құқықтарды жүзеге асыру болып табылады. Арттыру шарттарының талаптары бойынша компенсациялық зиян сомасы салалық тарифтік келісімге және еңбек шартын бұзу, салалық құрамнан кәсіпорын шығуы тарифтік келісімге негізделеді.

ҚР-ның Азаматтық кодексі бірыңғай принцип бойынша тапқан табысының (пайдасының) көлемінде қайтыс болған кезде, балағаттаған кезде зардап шеккен адамға зиян өтеледі.

Қазақстанның Азаматтық кодексінде белгілі заңнамалық нормалар мысалыға, асыраушысынан айырылған адамдарға зейнетақы ретінде компенсациялық зиянды өтеу және осыған ұқсас төлемдер негізге алынады.. Олар мемлекет көмегімен жүзеге асатын әлеуметтік қорғаныс шаралары болып табылады, бұл азаматтық-құқықтық міндеттерге жатпайды. Бұдан басқа компенсациялық жалақыларды көлеміне қарай жәбірленуші жарақат немесе басқа да зиян алғаннан кейін есептеуге тыйым салынады..

Компенсациялық зияны бар толық тізім жағдайлары бойынша қайта есептеу.

Компенсациялық денсаулық зиянды ету көлеміне, компенсациялық шығын көлеміне, ҚР-ның Азаматтық кодексіне сәйкес, құрамындағы кейбір компоненттердің принципіальді ұқсастықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Жоғалған жалақы мен осыған ұқсас жоғалған пайда, емделуге кеткен шығындар, немесе осыған ұқсас шығындар қараусыз құқықтық жанару шығындарын қамтиды. Әрине, өтемақы көлемі жоғалған денсаулыққа теңестіру яғни, денсаулықты ақшалай эквиваленттерге теңестірілуі әділ емес, бұл зиян шеккен немесе жоғалған мүліктерге (заттар) «шығындар» деп қаралумен бірдей, ал міндетті денсаулық қалпына келтіру бұл материалдық құқық емес, игілікті керемет іс болып табылады.

Емделу шығындары және басқа да шығындар, жәбірленушінің лайықты өмір сүру жағдайлығын қалыптастыру болып табылады, жаңа қажеттіліктерін, туындаған жарақат немесе денсаулығына зиян келтіру (ҚР-ның Азаматтық кодексінде бірыңғай «көмек» атты терминмен түрлі іс-шаралар жүргізіледі) барысын есепке алады.

Олар компенсацияның көлемі анықталған кезде жәбірленушіге, біріншіден, көмек көрсетілуі, екіншіден оны тегін алуына жағдай жасайды. ҚР-ның Азаматтық кодексіне сәйкес жәбірленушінің қайтыс болуына кінәлі тұлға, жасөспірім мұрагерлерге басқа да тұлғаларға, жерлеуге және материалдық зиян келтіргеніне байланысты, туған шығындарды өтеуге міндеттейді. Кредиторлар осы міндеттеме бойынша қандай да бір тұлғаға немесе заңды тұлғаларға тиісті дәлелдерді көрсете отырып шығындарын талап етуге құқылы.

Басқа да жұмсалған қаражат шығындарына табыт сатып алу, гүл шоқтары, киім-кешек және т.б салттық шығындарға жатады. Соттың тәжірбиесіне сәйкес өтелген шығындар кінәлі тұлға үшін ұтымды болып табылады. Кінәлі тұлға жерлеуге кеткен шығындарды өтегеннен кейін мемлекет заңнамасында көрсетілген тәртіппен, жазаланды. Егер адам шығынғы ұшыраған шығындарды мемлекет толықтырады, оны келтірген шамада ғана жерлеу, кейін өндіріліп алынуы мүмкін.

Мысалыға, белгілі бір заңды жұбайы, жақын туыстары, заңды және басқа да тұлға қайтыс болған адамның жерлеу шығындарын өз мойнына алатын болса, құжат рәсімдеу, табытты жеткізу, құлпытас орнату, сондай-ақ

жерлеу рәсімдері өтеусіз негізде болатынына кепілдік алады. Қызмет бағасы, қамтамасыз етілетін сәйкес кепілді тізбесіне және қызмет көрсету бойынша Қазақстан Республикасының атқарушы билік органдары, арнайы қызмет жерлеу ісі мәселелері бойынша агенттік жерлеу орнын белгілейді. **Жерлеуді жүзеге асыруға әлеуметтік жәрдемақы сұрау, қайтыс болғаны туралы анықтама алған күннен бастап жүзеге асады:**

- қайтыс болған кісі зейнетақы алған орган;
- қайтыс болған адам жасаған немесе оның ата-анасы жасаған, мекеме;
- қайтыс болған кісі жұмыс жасамаған, және зейнеттегі адам болмаса, сондай-ақ күнтізбелік күн бойынша 196 күн болған өлі туылған бала болған жағдайда әлеуметтік қорғау және тұрғылықты орны бойынша анықтайтын орган.

Жерлеу рәсімін өткізу үшін әлеуметтік жәрдемақы егер оған тұлғаның қайтыс болған күнінен санағанда алты ай бұрын өтініш берген жағдайда төленеді. Жерлеу рәсімін жүргізу үшін төленген әлеуметтік жәрдемақы Зейнетақы фонды мен Қазақстанның әлеуметтік сақтандыру фондтарының қаражаттары арқылы іске асырылады.

Тізімнен тыс қызмет көрсетудің ақысын қайтыс болған адамның туғандары, басқа жақындары, әйелі, сол адам жұмыс істеген заңды тұлға немесе өзіне жерлеу рәсімін өткізуге жауапкершілік алған басқа тұлға мүмкіндігі бар.

Моральдық залалдың орнын толтыру. Теорияда физикалық зардап түрлеріне ауру, тұншығу, естен тану, қышыма т.б. жатады. Моральдық зардап жәбірленушінің теріс психикалық реакцияларында көрінеді. «Моральдық зардап» деген түсініктің орнына «психикалық зардап» деу де қате болмас.

Заңға қарсы әрекеттермен азаматқа келтірілген моральдық залал залал келтірушінің кінәсі болған жағдайда төленеді. Тікелей заңда қарастырылған жағдайлар ерекше болып саналады. Мысалы, жәбірленушінің жалақыдан (табыстан) айырлуымен қоса зейнеткерлік шығындар жатады. ҚР Азаматтық Кодексінде «денсаулыққа келтірілген зардап» пен «физикалық зардап» моральдық зақым формаларының бірі деп жазылады. Денсаулыққа зақым келтіруден материалдық шығындар туындайды және зардаптың өтемақысы жәбірленушінің жоғалтқан еңбекақысы (табысы) мен қосымша зейнетақы шығындары түрінде тек шығындарды өтеу арқылы жүзеге асырылады.

Физикалық зардап шегу органикалық зақымдармен (жарақаттармен) байланыспай, субъектілік сипатта болмауы да мүмкін, сондықтан нақты объективті критерийлер бойынша бағалана алмайды. Физикалық зардап шегу мен моральдық зақым экономикалық мәнінен мүлде арылған, және оларды өтеу өтемақылық бағытта болады.

Негізінде, моральдық зардап ақшалай формада өтеледі, бірақ сонымен бірге жәбірленушінің рұқсатымен табиғи түрде қайтару заңмен мақұлданған, яғни белгілі бір тауар немесе қызмет көрсетумен.

Моральдық зардапты қайтаруда заң оның ең үлкен немесе ең кіші мөлшерін анықтамайды. Ол бойынша бұндай мәселені толығымен сот шешуі керек.

Адамзаттың зардап шегу құнын есептеу мүмкін емес, сондықтан моральдық зардап өтемақысы туралы арыздың бағасы жоқ. Арыздық өтініштерде бар сомалар (олар көбіне шектен шыққан және «көбірек алу» сияқты жалғыз қалаумен ынталандырылады), ешқандай заңды рөлді ойнамайды және ойнауы мүмкін емес. Өтемақы адамның моральды жарақаттарын тегістеу үшін арналған, және оның мөлшері, өзінің сипаты бойынша санаулы, тең бағалы бола алмайды.

Белгілі бір жағдайлар негізінде келіспеушіліктер талап етушінің көрсетілген жан және тән азабы жайындағы мәліметтермен дәлелденсе ғана моральдық зардапты ақшалай сомада өтеу сотпен бекітіледі. Сот, сондай-ақ, залал келтірушінің материалдық жағдайын, сол тұлғамен байланысты жағдайды, жәбірленушінің іс-әрекетін және т.б. мәліметтерді ескеруі тиіс. Рационалдылық және объективтілік қағидалары моральдық зардапты өтеу мөлшерін анықтауда басты болып табылады.

Егер күрделі құқық бұзушылық және залал келтірушінің үлкен дірежедегі кінә кезінде өтемақы мөлшері ол үшін көбірек молуы қажет. Сәйкесінше, моральдық залал мен денсаулыққа келтірілген залалдың негізгі айырмашылығы моральдық залал тұлғаның тек психикалық облысын қамтиды және бұл жерде адамның дене мүшелерінің жұмыс істеуі шектемейді. Осыдан шыға, ҚР АҚ-да «жан азабы» анықтамасы моральдық залалды өтеуде тән азабын, психикалық теріс өзгерістерді тудыратындықтан аса маңызды рөл атқарады.

Сондай-ақ, моральдық зиян ұғымы бағалаушылық сипатқа ие, яғни аталмыш зиян көлемінің белгіленбеуі адамның ішкі күйзелісін өлшеу құралының жоқтығында және оны ақшамен төлеу мүмкіндігінің жоқтығында.

Біз жоғарыда атап кеткендей қазір біздің мемлекетіміз үшін Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 4 мамырдағы № 267 қаулысы бойынша бекітілген «Жәбірленушілерге зиянды өтеу қоры туралы» Заңды қабылдаудың маңызы зор.

Заң жобасы жәбірленушілер құқықтарын қорғау тетіктерін қалыптастыру, оларға және олардың заңды өкілдеріне қаржы көмегін беру үшін, сондай-ақ жәбірленушілерге зиянды өтеу қорында құқықтық, ұйымдастыру, қаржылық, әкімшілік-бөлу ресурстарын жинақтау арқылы қаржыландыру және қаржы төлеу тәртібін жүйелеу туралы жағдай жасайды. Құжат ережелері қылмыстық құқық бұзушылықтардың жекелеген санаттары бойынша зардап шеккен азаматтарға жерлеу, емдеу, айықтыру және басқа да шаралардың шығындарына байланысты материалдық ауыртпалықтарды азайтуға бағытталған. одан басқа, мемлекеттің араласуы арқылы шығынның орнын толтыру институтының тиімділігі арта түседі және қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасаған адамдарға қарсы мемлекеттің кері талап қоюы ынталандырылады. Заң жобасы қазір палатаның жалпы отырысында қарауға жіберілген.

Жалпы мемлекеттік қорлар құру практикасы шет мемлекеттерде жақсы дамыған. Мысалы, Францияда 15 қазан 1986 жылғы №86-1111 декрет негізінде кепілдік қорлар жұмыс жасайды. Осы қор есебінен терроризм актілерінен зардап шеккен француз азаматтары мен өзге мемлекеттерде зардап шеккен Франция азаматтарына өтемақы төленеді [168].

Терроризм актілерінен зардап шеккендерге көмек көрсетуге арналған мемлекеттік қор тіптен Тайланд сияқты шағын мемлекетте де бар. Тайланд Конституциясына сәйкес қылмыс жасалуынан болған зардап құқық бұзушы тарапынан толық өтелмеген жағдайда мына санаттағы адамдарға мемлекеттік өтемақы төленеді: а) қылмыс жасалу нәтижесінде жәбірленушінің физиологиялық және интеллектуалдық денсаулығына әсер еткен елеулі дене жарақаттарын алған адамдарға; б) асыраушысын немесе еңбек қабілеттілігін жоғалтқан отбасына [169]

Қылмыс құрбандарына қолдау көрсетуге арналған қорлар Индияда да жұмыс істейді. Мұндай қорлар сонымен қатар, ТМД мемлекеттерінде де кеңінен таралып келеді. Ресей, Беларусь, Украина Республикаларының да бұл бағытта жеткен жетістіктері бар [170].

Сондықтан аталмыш қор туралы заңның қабылданып, оның біздің елімізде де жұмыс жасауы, зиянды өтеу мәселесіне қатысты бірқатар сұрақтардың өз шешімін табуға септігін тигізер еді деп ойлаймыз.

Мұндай қорды қызметіне

- Қазақстан Республикасының қаржы министрлігі;
- Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі;
- Қоғамдық бақылау органдары сияқты құзіретті органдар бақылау жүргізу қажет деп санаймыз.

Сөйтіп, терроризм актілерінен зиян шеккендерге келтірілген моральдық зиянның орнын толтыруға арналған бұл механизм (мемлекеттік қор құру) терроризммен және оның салдарымен күресуге бағытталған мемлекетт саясатының күшеюіне ықпал етеді деп пайымдаймыз.

Сонымен қатар, моральдық зиянды өтеудің белгіленген жүйесі моральдық зиянды өтеудің ақшалай көлемін белгілеу тәртібін реттеп, соттардың бұл бағыттағы жұмысын жеңілдеткен болар еді.

Терроризм актілерінен зардап шеккендерге көмек көрсетуге арналған мемлекеттік қордың нысаналы жұмысы моральдық зиянды өтеу институты қызметінің привентивтілігін жүзеге асыруға ықпал етері анық.

Осы айтылған терроризм актілерінен зардап шеккендерге көмек көрсетуге арналған мемлекеттік қордың нысаналы жұмысы моральдық зиянды өтеу институты қызметінің привентивтілігін жүзеге асыруға ықпал етері анық.

Жәбірленушілерге өтемақы қоры туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2018 жылғы 10 қаңтардағы № 131-VI ҚРЗ. Заң жәбірленушілер құқықтарын қорғау тетіктерін қалыптастырып, оларға және олардың заңды өкілдеріне қаржы көмегін беруге жағдай жасап, жәбірленушілерге зиянды өтеудің құқықтық, ұйымдастырушылық, қаржылық, әкімшілік-бөлу

ресурстарын жинақтау арқылы қаржыландыру және қаржы төлеу тәртібін жүйелеу туралы жағдай жасауы қажет деп пайымдаймыз. Сондай ақ қылмыстық құқықбұзушылықтардың жекелеген санаттары бойынша зардап шеккен азаматтарға жерлеу, емдеу, айықтыру және басқа да шаралардың шығындарына байланысты материалдық ауыртпалықтарды азайтуға бағытталған ережелер де бар. Алайда заңның негізгі бөлігі 2020 жылдан қолданысқа енеді. Және бізге қызуғышылық туғызып отырған құбылыс, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 255 бабы толық құраммен өтемемақы алу құқықығы бар жағдайлар қатарына толық құраммен еңбей, үшінші бөлігінің 2 тармағы (абайсызда адам өліміне не екі немесе одан көп адам өліміне алып келген құқық бұзушылық бөлігінде)ғана еңген.

Терроризм актісі сияқты ауыр санаттағы қоғамға қауіпті қылмыс толық құрамымен осы заңға еңгізілуі тиіс деген ойдамыз.

Қорытынды

Құқықтық мемлекет құрылуы үшін және мемлекетімізде экономиканы көтеру үшін барлық мүліктік қатынастарға қатысушылардың құқықтарын бұзып содан соң қорғау емес, ал керісінше құқық бұзушылық кезінде толық қалпына келтіруге кепілдік беру қажет.

Деликтілік міндеттемелер (залал келтіру салдарынан туындаған міндеттемелер) азаматтар мен ұйымдардың мүліктеріне зақым келген жағдайда олардың құқықтарын қорғау үшін жәбірленуші мүлкін қалпына келтірілуін қамтамасыз ететін ең маңызды құқықтық құрал болып табылады.

Азаматтық-құқықтық қатынас өтемдік-қалпына келтірушілік және ескертушілік-тәрбиелік қызметтерді атқарады.

Аталған құқықтық қатынастар азаматтық құқық нормаларымен реттеледі.

Азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің негізі азаматтық құқықбұзушылық болып табылады. Құқыққа қайшы әрекет (әрекетсіздік), құқықбұзушылықтың жағымсыз салдары, яғни, зиян, құқыққа қайшы әрекет (әрекетсіздік) пен келтірілген зиян арасындағы себепті байланыс және кінә азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің шарттары ретінде қарастырылады. Тұлғаны азаматтық-құқықтық жауапкершілікке тарту үшін аталған шарттардың барлығының бірдей орын алуы талап етілмейді.

Кінә мен зиян азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің шарттары ретінде өте тығыз байланысты. Кінә азаматтық құқықта қолданылатын жауапкершіліктің субъективті шарты болып табылса, зиян – оның объективті шарты.

Себепті байланыс - тұлға әрекеті (әрекетсіздігі) мен орын алған салдар арасындағы адам еркі мен санасынан тәуелсіз пайда болатын объективті құбылыс. Себепті байланыс азаматтық-құқықтық жауаптылықтың міндетті, маңызды шарты болып табылады.

Себепті байланыс азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің объективті

шарты және кінәні анықтау құралы болып табылады. Оның әрекет (әрекетсіздік) пен келтірілген зиян (нұқсан) арасында пайда болуы жауапкершілікті негіздейді, шарттарды белгілейді және оның нақты тұлғаға бағыттылығын, яғни, тұлғаның кінәлі не кінәсіз екендігін анықтайды.

Себепті байланыс концепцияларының көптігі мен алуан түрлілігі оны тәжірибеде тиімді қолдануға қиындықтар туғызады. Тығырықтан шығу жолы себептіліктің әрбір теориясынан тек қажеттіні ғана алу керек, әрбір концепция тек нақты жағдайда ғана қолданылуы тиіс. Жоғарыда аталған концепциялар бір-біріне қарсы тұрмайды, керісінше, олар бір-бірін толықтыра түседі және себепті байланыс сияқты күрделі түсінікті тәжірибеде дұрыс анықтауға мүмкіндік береді. Себепті байланыстың әрбір теориясында қажетті түйін бар, сондықтан да себептілік туралы теориялық тұжырымдар нақты жағдайда себепті байланысты анықтау үшін әдістер мен тәсілдер ретінде қолданылуы мүмкін.

Азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің шарттары ретінде кінә мен зиян өзара тәуелсіз, дербес қолданыла береді. Зиян келтірілсе, тұлға міндетті түрде кінәлі болады немесе керісінше, зиян орын алмаса, бұл тұлғаның кінәсіз екендігін білдірмейді.

Терроризм актісімен зардап келтіру салдарынан болған міндеттемелердің субъектілерін негізгі 4 санатқа бөліп қарастыруға болады деп санаймыз:

- 1) тікелей зиян келтіруші (террористер мен террористік ұйымдар);
- 2) зиян келтіруге уәкілетті (құқық қорғау және тағы да басқа органдар түріндегі мемлекет);
- 3) зиян келтіруге уәкілетті (азаматтар, заңды тұлғалар мен мемлекет);
- 4) тікелей зиян келтіруші болмағанымен заңға сәйкес зиянды өтеу міндеттемесі жүктелген тұлға (мемлекет).

Қазақстан Республикасында терроризм актісімен зардап келтіру салдарынан болған зиянды өтеу республикалық бюджет есебінен жүзеге асырылады.

Жәбірленушілерге қылмыстық құқық бұзушылықтардан келтірілген зиянды өтеу саласында туындайтын қоғамдық қатынастарды реттеу және оны төлеу жөніндегі құқықтық, әлеуметтік және ұйымдық негіздерді белгілеу мақсатында Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 4 мамырдағы № 267 қаулысы бойынша әзірленген «Жәбірленушілерге зиянды өтеу қоры туралы» Қазақстан Республикасы Заңының қабылдануы керек деп санаймыз.

Терроризм актісінен келтірілген зиянды өтеудің бірнеше тәсілі бар деген тұжырымға келдік. Алайда, негізгі тәсілі – терроризм актісімен келтірілген зиянды ақшалай өтемақы төлеу арқылы өтеу болып табылады.

Моральдық залалды өтегенде ақшалай мөлшерін анықтау әдісінің ақылға қонымдылық пен әділеттілік қағидаларын ескеретіндігін атап өткен жөн. Сонымен жәбірленушінің басынан өткен жағдай мен материалдық жағдайына мән берген жөн деп есептейміз.

Терроризммен күрес терроризм актілерінен зардап шеккендерге тиісті өтемақы төлеу институтынсыз толыққанды жүзеге аспайды. Терроризм

шынайы, үлкен қауіп, сондықтан мемлекет одан сақтанудың түрлі заңнамалық шараларын қарастыруға тиіс.

Терроризммен күресте (зиянды өтеу мәселесіне қатысты) шет мемлекеттердің озық тәжірибесін назарда ұстаған жөн.

Жоғарыдағыларды қорытындылайтын болсақ, келесідей түйіндеме жасауға болады:

1. Терроризм актісінен келтірілген зиянды өтеудің бірнеше тәсілі бар деген тұжырымға келдік. Алайда, негізгі тәсілі – терроризм актісімен келтірілген зиянды ақшалай өтемақы төлеу арқылы өтеу болып табылады.

2. Моральдық залалды өтегенде ақшалай мөлшерін анықтау әдісінің ақылға қонымдылық пен әділеттілік қағидаларын ескеретіндігін атап өткен жөн. Сонымен жәбірленушінің басынан өткен жағдай мен материалдық жағдайына мән берген жөн деп есептейміз.

3. Терроризммен күрес терроризм актілерінен зардап шеккендерге тиісті өтемақы төлеу институтынсыз толыққанды жүзеге аспайды. Терроризм шынайы, үлкен қауіп, сондықтан мемлекет одан сақтанудың түрлі заңнамалық шараларын қарастыруға тиіс. Терроризммен күресте (зиянды өтеу мәселесіне қатысты) шет мемлекеттердің озық тәжірибесін назарда ұстаған жөн.

4. Террористік актімен келтірілген зиян үшін өтем ақы алу механизмі жедел, әділ және қарапайым адамға барынша түсінікті болуы тиіс. Қазіргі таңда террористік әрекеттен зардап шеккен тұлғаның құқықтары «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 13 шілдедегі N 416-І заңының «Терроризм актісі салдарынан зардап шеккен адамдардың залалдарын өтеу және оларды әлеуметтік жағынан оңалту» атты 5-тарауымен реттеледі. Ол нормаға көз салатын болсақ оның өзі бланкеттік сипатқа ие. Аталған заңның 5 тарауы өз кезегінде бірнеше үкіметтің қаулысына сілтеме жасайды:

- «Терроризм актісінің салдарынан жеке және заңды тұлғаларға келтірілген мүлдік зиянды өтеу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 28 тамыздағы № 877 қаулысы.

- «Терроризм актісінен зардап шеккен адамдарды әлеуметтік оңалтуды жүзеге асыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы. 2003 жылғы 21 қаңтар N 64.

- «Терроризмге қарсы іс-қимылды жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың лауазымды адамдарының құқыққа сыйымды әрекеттерімен терроризм актісінің жолын кесу кезінде жеке және заңды тұлғаларға келтірілген зиянды өтеу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 3 қыркүйектегі қаулысы №914 2013 жылғы 3 қыркүйектегі қаулысы.

- «Террористік әрекеттен зардап шеккен балаларды әлеуметтік оңалту қағидалары мен мерзімдерін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2020 жылғы 4 қыркүйектегі № 382 бұйрығы.

Бұл қарапайым құқық қолданушыларға көптеген қиындықтар

туғызады.

«Жәбірленушілерге өтемақы қоры туралы» Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 10 қаңтардағы № 131-VI заңы да қылмыстық кодекстің 255 бабының «Терроризм актісі» толық құрамы кірмеген, тек сараланушы 3 тармағының 2 бөлігін ғана құрайды.

Қазіргі уақытта терроризм құрбандарын әлеуметтік қорғауды реттейтін арнайы **«Террористік актілерден зардап шеккендерді әлеуметтік қорғау туралы»** заң қабылдаудың шұғыл қажеттілігі бар. Бұл заңда барлық жоғарыда көрсетілген үкімет қаулылары мен бұрықтарының нормалары қамтылып, террористік актінің құрбандарының, сондай-ақ олардың туыстарының әлеуметтік қауіпсіздігін жақсарту бойынша қағидалар бекітілуі тиіс. Террористік шабуыл құрбандарына, сондай-ақ террористік шабуыл нәтижесінде мүгедек болған азаматтарға ерекше мәртебе беру, террористік акт жасау үшін қосымша көмек шараларын қамтуы керек.

Зерттеуді аяқтай отырып, терроризмге қарсы операцияларды жүргізу кезінде келтірілген зиян үшін өтемақы төлемдерін тағайындауға әділ көзқарасты іздеу терроризм мен террористік көріністерге қарсы белсенді күрес жүргізіліп жатқан барлық елдерде орын алатындығын атап өткіміз келеді.

Көптеген дамыған елдерде террористік актілердің жолын кесу жөніндегі операциялардың нәтижесінде келтірілген зиянды өтеуді реттейтін, өмір бойы өтемақыны да, зиянды ішінара өтеуді де көздейтін арнайы заңдар қабылданды.

Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, террористік әрекеттер негізінен халық тығыз орналасқан пункттерде, адамдар көп жиналатын жерлерде, қоғамдық көліктерде, білім беру мекемелерінде, ауруханаларда жасалады.

Сондай-ақ, террористердің негізгі мақсаты ретінде мен көптеген инфрақұрылымдар, кәсіпорындар, атап айтқанда астаналары бар үлкен қалаларды таңдайды, бұл мемлекеттің жүрегіне соққы береді,

Террористік актілер мемлекетті ұлттық және мемлекеттік қауіпсіздікті нығайту проблемаларына үнемі назар аударуға мәжбүр етеді, Ұлттық сепаратизм мен диверсиялық әрекеттен туындаған террористік қауіптерді бейтараптандыру бойынша күш-жігерді үнемі арттыруды талап етеді.

Соңғы жылдары елде қазіргі террористік жағдайды талдау және оны оңтайландыру жолдарын іздеу, терроризм көріністеріне тез әрекет ету негізінде халықаралық құқықтық актілер мен елдің мемлекеттік және әлеуметтік құрылымының өмірлік жағдайларын ескеретін кешенді, стратегиялық бағытталған Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2018 – 2022 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама жасалды. Жаңа технологиялар елімізді терроризмге қарсы іс-қимылдың жаңа деңгейіне шығаруға мүмкіндік береді. Террорлық шабуылдың алдын алу, көптеген құрбан болғандардың алдын алу мүмкіндігіне ие бола отырып, біз өз мемлекетімізді террористер мен террористік ұйымдар тарапынан қол сұғушылықтан қорғаймыз және Конституциямен кепілдік берілген өмір сүру, қауіпсіздік және жарқын

болашаққа деген құқығын растаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Джекебаев У.С. Преступность как криминологическая проблема. – Алма-Ата: Наука, 1974. – 128 б.
2. «Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2018 - 2022 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаны бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 15 наурыздағы № 124 Қаулысы (2019.13.12. берілген өзгерістермен) [Электрондық қор]. – Рұқсат режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39555399
3. Госдеп США подсчитал количество терактов в мире за 2018 год [Электрондық қор]. – Рұқсат режимі: <https://iz.ru/938994/2019-11-01/gosdep-ssha-podschital-kolichestvo-teraktov-v-mire-za-2018-god/> / (кірген уақыты: 08.11.2020 ж.).
4. Число жертв терактов во всем мире [Электрондық қор]. – Рұқсат режимі: <https://www.dw.com/ru/chislo-zhertv-teraktov-vo-vsem-mire-sokrashhaetsja-pjatyj-god-podrijad/a-55723037/> (кірген уақыты: 15.02.2021 ж.).
5. М.И.Лазарев. «Международный терроризм: критерии преступности. Новый мировой порядок и политическая общность». М.1983ж.
6. Ляхов Е.Г., Попов А.В. Терроризм: национальный, региональный и международный контроль: Монография. – Ростов-на-Дону, 1999. – 75 с. С.29
7. Круглый стол журнала «Государство и право»: Терроризм: психологические корни и правовые оценки//Государство и право. 1995. №4 С 23-24
8. Долгова А.И., Гуськов А.Я.Чуганов Е.Г.Проблемы правового регулирования борьбы с экстремизмом и правоприменительной практики.М., 2010.С.10
9. Авдеев Ю.И. Терроризм как социально-политическое явление// Современный терроризм: состояние и перспективы/Под ред. Е.И. Степанова. М.,2000. С 41-42
10. Кибальник А.Г. Понятие терроризма в международном уголовном праве // Антитеррор.- 2002.-№ 1.-С. 72
11. Эфиров С.А. Терроризм: психологические корни и правовые оценки // Государство и право. – 1995. – № 4.С24
12. Одесский М.П., Фельдман Д.М. Террор как идеологема (к истории развития) // Общественные науки и современность. – 1994. – № 6. С. 157
13. Гражданское право: Учебник: В 2 т. / Отв. ред. Е.А. Суханов. М., 2000. Т. 2. Ч. 2. С. 359
14. Флейшиц Е.А. Обязательства из причинения вреда вследствие неосновательного обогащения. М., 1951. С. 232.
15. Магаляс Е.А. Соотношение требований из неосновательного обогащения с требованиями об истребовании из чужого незаконного

владения и возмещения вреда в гражданском праве // Законодательство. 2002. N 5. С. 14.

16. Тархов В.А. Обязательства, возникающие из причинения вреда: Учеб. пособие. Саратов, 1957. С. 18.

17. Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве: Учеб. пособие. Л., 1983. С. 10.

18. Астапенко П.Н. Римское частное право: Учеб. пособие / Под общ. ред. В.И. Кузищина. М., 2001. С. 185.

19. Яичков К.К. Система обязательств из причинения вреда в советском праве // Вопросы гражданского права. М., 1957. С. 148.

20. Красавчиков О.Е. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. М., 1996. С. 137.

21. Белякова А.М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда: теория и практика. М., 1986. С. 26.

22. Власова А.Д. Гражданско-правовое регулирование обязательств вследствие причинения имущественного вреда жизни и здоровью гражданина источником повышенной опасности: Дис. ... канд. юрид. наук. Ставрополь, 2004. С. 21.

23. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. М., 1976. С. 127.

24. Менглиев Ш. Теоретические проблемы гражданско-правовых способов восстановления (нормализации) имущественных прав граждан: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Ташкент, 1991. С. 18.

25. Шевченко Я.Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних. Киев, 1979. С. 46.

26. Кайль Я.Я. Российская Федерация как должник в обязательствах вследствие причинения вреда: Дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2005. С. 75.

27. Гражданское право: Учебник: В 2 т. / Отв. ред. Е.А. Суханов. Т. 2. Ч. 2. С. 399 - 402.

28. Садиков О.Н. Злоупотребление правом в Гражданском кодексе России // Хоз-во и право. 2002. N 2. С. 44.

29. Тактаев И.А. Ответственность публично-правовых образований за вред, причиненный их органами и должностными лицами: Дис. ... канд. юрид. наук. М., 2003. С. 19.

30. Черепяхин Б.Б. К вопросу о частном и публичном праве // Труды по гражданскому праву. М., 2001. С. 120.

31. Калмыков Ю.Х. Вопросы применения гражданско-правовых норм. Саратов, 1976. С. 15.

32. Яковлев В.Ф. Структура гражданских правоотношений // Антология уральской цивилистики: Сб. ст. М., 2000. С. 380 - 382.

33. Милохова А.В. Гражданско-правовая ответственность вследствие причинения вреда: Дис. ... канд. юрид. наук. М., 2004. С. 144.

34. Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. -

М.: Юрид. лит., 1970. 13-27 с.

35. Донцов С.Е., Маринина М.Я. Имущественная ответственность за вред, причиненный личности. - М.: Юрид. лит., 1986. - 12 с.

36. В.Т. Смирнов, А.А. Собчак. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве: учебное пособие. Изд-во ленинградского ун-та, 1983. 56 с.

37. Алексеев С.С. О составе гражданского правонарушения // Правоведение. 1958. N 1. С. 49 - 50.

38. Белых В.С. Яковлев В.Ф. Россия: экономика, гражданского право. (Вопросы теории и практики). - М.: РИЦ ИСПИ РАН, 2000. - 224 с. // Российский юридический журнал. - Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001, № 2. - С. 153-158.

39. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве. М., 1958. С. 18.

40. Иоффе О.С. Правоотношения по советскому гражданскому праву. Л., 1949. С. 231.

41. Теория государства и права: Учебник / Под ред. В.К. Бабаева. М., 2004. С. 491.

42. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве. - М.: Госюриздат, 1958. - 184 с.

43. Диденко А. Влияние публично-правовых актов на права и обязанности участников гражданского правоотношения. // Гражданское законодательство. Статьи. Комментарии. Практика - Алматы: Юрист, 2004. - Вып. 20. - С. 101-113.

44. Молдабаев С.С., Рахметов С.М. Субъект преступления по уголовному праву РК (Учебное пособие). - Алматы, 2001.

45. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. 2-е изд. испр. и доп. - Алматы: Жеті жарғы, 2003г. 304 с.

46. Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. - М.: Юрид. лит., 1970. - 312 с..

47. Сулейменов М.К. Актуальные проблемы частного права в Республике Казахстан. // Актуальные проблемы частного права: сб. материалов международной конференции (в рамках ежегодных цивилистических чтений). - Алматы: КазГЮУ, 2003. - С. 5-18.

48. Малеин Н.С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. М., 1969. С. 21 - 23.

49. Тархов В.А. Гражданское право. Общая часть. Уфа, 1998. С. 269

50. Агарков М.М. Указ. соч. С. 141.

51. Общая теория государства и права: В 2 т. / Под ред. М.Н. Марченко. М., 2000. Т. 2: Теория права. С. 293.

52. Смирнов В.Т., Собчак А.А. Указ. соч. С. 56.

53. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения. М., 1997. С. 568.

54. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: Учеб. пособие. М., 1995.

Т. 2. С. 269.

55. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Указ. соч. С. 705.
56. Гражданское право: Учебник: В 2 т. / Отв. ред. Е.А. Суханов. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2003. Т. 2. Ч. 2. С. 370.
57. Гражданское право: Учебник: В 2 т. / Отв. ред. Е.А. Суханов. С. 369.
58. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. М., 1974. С. 285; Алексеев С.С. Общая теория права. Т. 2. С. 163.
59. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве. С. 51 - 52.
60. Малеин Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. М., 1985. С. 21 - 23.
61. Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975. С. 17.
62. Шевченко А.С. Возмещение вреда, причиненного правомерным поведением: Дис. ... канд. юрид. наук. Л., 1986. С. 52.
63. Иоффе О.С. Правоотношения по советскому гражданскому праву. С. 630.
64. Исаков В.Б. Юридические факты в российском праве: Учеб. пособие. М., 1998. С. 24.
65. Гражданское право / Отв. ред. Е.А. Суханов. М., 1998. Т. 1. С. 439.
66. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. М., 1998. С. 276.
67. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. Саратов, 1973. С. 33 - 34; Он же. Гражданское право. Общая часть: Курс лекций. Чебоксары, 1997. С. 290 - 291.
68. Илларионова Т.И. Основания внедоговорной ответственности организаций: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1971. С. 6.
69. Покровский И.А. Указ. соч. С. 277 - 278.
70. Шабунина И.С. Указ. соч. С. 102.
71. Лазарев В.В. Правомерное поведение как объект юридического исследования // Сов. гос-во и право. 1976. N 10.
72. Малеин Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. С. 18.
73. Кашанина Т.В., Кашанин А.В. Основы российского права. М., 2000. С. 21.
74. Гражданское право / Отв. ред. Е.А. Суханов. М., 1998. Т. 1. С. 439.
75. Грызунова Е.В. Правонарушение и юридическая ответственность в их соотношении: Дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. С. 18.
76. Кудрявцев В.Н. Причины правонарушений. М., 1976. С. 42.
77. Шабунина И.С. Указ. соч. С. 106.
78. Поляков И.Н. Указ. соч. С. 16; Завидов Б.Д. Указ. соч. С. 16; Гражданское право: Учебник. Ч. 2 / Под ред. А.Г. Калпина. С. 509; Гражданское право: Учебник: В 2 т. / Отв. ред. Е.А. Суханов. М., 2003. Т. 2.

Ч. 2. С. 366; Францифоров А.Ю., Францифоров Ю.В. Понятие общих условий возникновения обязательств вследствие причинения вреда // Юрист. 2001. N 5. С. 10.

79. Гражданское право: Учебник: В 3 т. / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. Т. 3. С. 11.

80. Тактаев И.А. Указ. соч. С. 107.

81. Шабунина И.С. Указ. соч. С. 88.

82. Советское гражданское право: Учебник. Ч. 1 / Отв. ред. В.А. Рясенцев. М., 1986. С. 519.

83. Малеин Н.С. Возмещение вреда, причиненного личности. М., 1965. С. 91.

84. Болдинов В.М. Указ. соч. С. 70 - 71.

85. Дегтярев С.Л. Возмещение убытков в гражданском и арбитражном процессе. М., 2001. С. 3

86. Гражданское право / Под ред. М.М. Агаркова, Д.М. Генкина. М., 1944. Т. 1. С. 328.

87. Тархов В.А. Обязательства, возникающие из причинения вреда. С. 141.

88. Романов В. Гражданско-правовая ответственность за нарушение лесного законодательства Российской Федерации // Рос. юстиция. 1998. N 9. С. 45 - 47.

89. Грибанов В.П. Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей. М., 1973. С. 61 - 63.

90. Иоффе О.С. Обязательственное право. С. 100.

91. Иоффе О.С. Избранные труды. Т. 1. С. 439.

92. Новицкий Н.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве. М., 1950. С. 365.

93. Болдинов В.М. Указ. соч. С. 64.

94. Васькин В.В. Возмещение убытков в гражданско-правовых обязательствах: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 1972. С. 15.

95. Жданов Л.С. Учебник по физике. М., 1975. С. 14.

96. Приверс М.Г., Лысенков Н.К., Бушкович В.И. Анатомия человека. Л., 1974. С. 8.

97. Монография А.М. Эрделевского "Компенсация морального вреда. Комментарий" включена в информационный банк согласно публикации - БЕК, 2000

98. Богданов В.П. Указ. соч. С. 65.

99. Справочник по психиатрии / Под ред. А.В. Снежневского. М., 1985. С. 82.

100. Красавчикова Л.О. Понятие и система личных и не связанных с имущественными правами граждан (физических лиц) в гражданском праве РФ: Дис. ... д-ра юрид. наук. Екатеринбург, 1994. С. 44.

101. Русский семантический словарь (Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений) // Деловая книга, М.: 1998. № 8.

102. Ожегов, С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. : учеб. пособие для вузов. - М. : Высшая школа, 1974. - 352 с.
103. Латинско-русский словарь. М., 1976. С. 23.
104. Мазалов А.Г. Гражданский иск в уголовном процессе. М., 1977. С. 32.
105. Хохлов В.А. Ответственность за нарушение договора по гражданскому праву. Тольятти, 1997. С. 52.
106. Милохова А.В. Указ. соч. С. 58.
107. Поляков И.Н. Указ. соч. С. 27.
108. Рахмилович В.А. О противоправности как основании гражданской ответственности // Сов. гос-во и право. 1964. N 3. С. 54 - 57.
109. Смирнов В.Т., Собчак А.А. Указ. соч. С. 66.
110. Шершеневич Г.Ф. Указ. соч. С. 219 - 220.
111. Маслов В.Ф. Обязательства из причинения вреда. Харьков, 1961. С. 14.
112. Кофман В.И. Соотношение вины и противоправности в гражданском праве // Правоведение. 1957. N 1. С. 75.
113. Флейшиц Е.А. Ответственность государства за вред... С. 80.
114. Малейна М.Н. Личные неимущественные права граждан (понятие, осуществление, защита): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1997. С. 20 - 21.
115. Власова А.Д. Указ. соч. С. 56.
116. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. С. 75.
117. Медведев М.Ф. Возмещение вреда, причиненного реабилитированному гражданину. Волгоград, 1997. С. 23.
118. Шевченко Г.Н., Шевченко А.С. Деликтные обязательства в российском гражданском праве: учебное пособие - М.: Статут, 2013. - 133 с.
119. Красавчиков О.А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве. С. 9.
120. Ставиский П.Р. Возмещение вреда при спасении социалистического имущества, жизни и здоровья граждан. М., 1974. С. 32
121. Ойгензихт В.А. Воля и волеизъявление. Очерки теории, философии и психологии права / Отв. ред.: Раджабов С.А. - Душанбе: Дониш, 1983. - 256 с.
122. Малейн Н.С. Вина - необходимое условие имущественной ответственности // Сов. гос-во и право. 1971. N 2. С. 33.
123. **Ставиский П.Р.** Проблема материальной ответственности в советском трудовом праве / П. Г. Ставиский. - М.; Одесса, 1982. - С. 104
124. Филимонов Д.А. Гражданско-правовое регулирование возмещения вреда, причиненного в состоянии необходимой обороны: Дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2005. С. 73.
125. Тархов В.А. Обязательства, возникающие из причинения вреда. С. 16 - 17.
126. Джорбенадзе С.М. Крайняя необходимость в советском

гражданском законодательстве // Сов. гос-во и право. 1960. N 10. С. 73.

127. Маковский А.Л. Гражданская ответственность государства за акты власти // Гражданский кодекс России. Проблемы. Теория. Практика: Сб. памяти С.А. Хохлова / Отв. ред. А.Л. Маковский. М., 1998. С. 105.

128. Флейшиц Е.А. Ответственность государства за вред... С. 44 - 45.

129. Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления. М., 1957. С. 328.

130. Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность. М., 1973. С. 301.

131. Шершеневич Г.Ф. Избранное: В 6 т. Т. 2 включая Курс гражданского права / Вступ. слово, сост.: П.В. Крашенинников. - М.: Статут, 2017.

132. Тактаев И.А. Условия гражданско-правовой ответственности // Вестник Московского государственного университета. Сер. 11. Право. 2001. № 6. 74с.

133. Фогельсон Ю.Б. Избранные вопросы общей теории обязательств: Курс лекций. М., 2001. 154с.

134. Сборник материалов Международной научно-практической конференции «Совершенствование законодательства в свете концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 по 2020 года» (Материалы международной научно-практической конференции от 19 ноября 2010 года) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1014452

135. Обама says "Freedom is more powerful than fear" // PBS.ORG: информационный портал телекомпании PBS NewsHour. URL: [http://www.pbs.org/newshour/rundown/watch live obama to give prime time address sunday after shootings/](http://www.pbs.org/newshour/rundown/watch_live_obama_to_give_prime_time_address_sunday_after_shootings/)

136. Kerry J. Remarks at a Meeting on International Peace and Security and Countering Terrorism. // STATE.GOV: сайт Государственного департамента США. URL: [http:// www.state.gov/j/ct/](http://www.state.gov/j/ct/)

137. Maistrovoy A., Belman T. Contemplating a US - Russia anti - Islamist Alliance. American Thinker // AMERICAN THINKER.COM: сайт североамериканского ежедневного электронного журнала The American Thinker.

URL:http://www.americanthinker.com/articles/2016/02/contemplating_a_usrussia_antiislamist_alliance_.html

138. Laqueur W. The New Terrorism. Fanaticism and the Arms of Mass Destruction. New York: Oxford University Press, 1999. 300 p.

139. Nye J.S. Five Truths about Terrorism. Project Syndicate // PROJECT- SYNDICATE.ORG: сайт международного газетного синдиката Project Syndicate. URL: [http://www.projectsyndicate.org/commentary/terrorism not biggest threat to americans by joseph - s - - nye - 2016 -02?barrier=true](http://www.projectsyndicate.org/commentary/terrorism-not-biggest-threat-to-americans-by-joseph-s-nye-2016-02?barrier=true)

140. Kerry J. Remarks at a Meeting on International Peace and Security and Countering Terrorism. // STATE.GOV: сайт Государственного департамента США. URL: [http:// www.state.gov/j/ct/](http://www.state.gov/j/ct/)

141. Кожевникова Д.В. Терроризм во Франции //

<https://scienceforum.ru/2014/article/2014005132>.

142. Дипломатия Франции // <http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/politique-etrangere-de-la-france/defense-et-securite/terrorisme/action-de-la-france/article/les-principes-de-l-action-de-la>.

143. Борьба с международным терроризмом : сборник документов / науч. ред. В. В. Устинов ; сост. К. А. Бекашев, М. Р. Авясов ; Министерство образования и науки Российской Федерации, Московская государственная юридическая академия. - Москва : Проспект, 2005. - 671 с.

144. Übersicht über Verbotsmaßnahmen des BMI gegen islamistische Organisationen im Zeitraum von Januar 1990 bis Dezember 2016. URL: <https://www.verfassungsschutz.de/de/arbeitsfelder/af-islamismus-und-islamistischer-terrorismus/verbotene-organisationen-islamismus> (Tabelle «Verbotene islamistische Organisationen»)

145. Reisebewegungen von Jihadisten Syrien/ Irak. URL: <https://www.verfassungsschutz.de/de/arbeitsfelder/af-islamismus-und-islamistischerterrorismus/reisebewegungen-von-jihadisten-syrien/irak>.

146. Gesetz zur Bekämpfung des internationalen Terrorismus (Terrorismusbekämpfungsgesetz) // Bundesgesetzblatt Jahrgang. 2002. Teil I. Nr. 3, ausgegeben zu Bonn am 11 Januar 2002. S. 361-395.

147. Gesetz zur Verlängerung der Befristung von Vorschriften nach den Terrorismusbekämpfungsge setzen // Bundesgesetzblatt Jahrgang 2015. Teil I. Nr. 49, ausgegeben zu Bonn am 09 Dezember 2015. S. 2161-2162.

148. Gesetz zum besseren Informationsaustausch bei der Bekämpfung des internationalen Terrorismus // Bundesgesetzblatt Jahrgang. 2016. Teil I. Nr. 7, ausgegeben zu Bonn am 29 Juli 2016. S. 1819-1823.

149. Gesetz zur Reform der strafrechtlichen Vermögensabschöpfung // Bundesgesetzblatt Jahrgang. 2017. Teil I. Nr. 22, ausgegeben zu Bonn am 21 April 2017. S. 872-894.

150. Абдулганеев РР Современные криминологические меры предупреждения религиозного экстремизма в Германии как средство защиты конституционного строя // Библиотека криминалиста. 2017. № 1 (30). С. 166-171.

151. Strafgesetzbuch in der Fassung der Bekanntmachung vom 13. November

1998 (BGBl. I S. 3322), das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 17. August 2017

(BGBl. I S. 3202) geändert worden ist. Bundesministeriums der Justiz und für Verbraucherschutz in Zusammenarbeit mit der juris GmbH. URL: <http://www.juris.de>

152. Gesetz zur Änderung des Strafgesetzbuch, der Strafprozessordnung, des

Gerichtsverfassungsgesetzes, der Bundesrechtsanwaltsordnung und des Strafvollzugsgesetzes // Bundesgesetzblatt Jahrgang 1976. Teil I. Nr. 102, ausgegeben zu Bonn am 20 August 1976. S. 2181-2186.

153. Fischer T. § 129a, Bildung terroristischer Vereinigungen, Rn. 4 // Strafgesetzbuch und Nebengesetze, C.H. Beck. München, 2012.

154. Кокоева Л.Т. Гражданско-правовой механизм возмещения вреда, причиненного актом терроризма: Монография / Л.Т. Кокоева, В.А. Рыбаков, 155. В.Н. Соловьев, С.А. Трушин. М.: Юрист, 2009. Европейская конвенция по возмещению ущерба жертвам насильственных преступлений (ETS № 116): заключена в г. Страсбург 24 ноября 1983 года // Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью. - М.: СПАРК, 1998. - С. 81-85.

156. Terrorism Risk Insurance Act, 2002, sec. 102. - Режим доступа: URL: <http://www.thomas.loc.gov/home/c107query.htm>.

157. United States District Court for the District Court of Columbia, October 16, 2002. - Режим доступа: URL: <http://www.findlaw.com>.

158. Корякин В.М. О некоторых проблемах гражданско-правовой ответственности за вред, причиненный террористическим актом / В.М. Корякин // Право в Вооруженных Силах. - 2013. - № 5. - С. 8-13.

159. Азаров В.А., Супрун С.В. Охрана имущественных интересов личности в сферах оперативно-розыскной и уголовно-процессуальной деятельности: Монография. Омск, 2001. С. 14.

160. Веберс Я.Р. Основные проблемы правосубъектности граждан в советском гражданском и семейном праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1974. С. 26.

161. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. – Алматы:ЖШС «Издательство «Норма-К», 2020.- 240 б.

162. Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 13 шілдедегі «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» № 416-І Заңы // <https://www.google.kz/search?q=>

163. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 3 қыркүйектегі № 914 қаулысымен бекітілген «Терроризмге қарсы іс-қимылды жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың лауазымды адамдарының құқыққа сыйымды әрекеттерімен терроризм актісінің жолын кесу кезінде жеке және заңды тұлғаларға келтірілген зиянды өтеу қағидалары»

164. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 28 тамыздағы № 877 қаулысымен бекітілген «Терроризм актісінің салдарынан жеке және заңды тұлғаларға келтірілген мүліктік зиянды өтеу» қағидасы

165. Қазақстан Республикасының Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518>

166. Трунов И.Л. Борьба с терроризмом: необходима адекватная компенсация вреда его жертвам // Журн. рос. права. 2004. N 5. С. 44 - 50.

167. Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының 27 қараша 2015 жылғы «Соттардың моральдық зиянды өтеу жөніндегі заңнаманы қолдану туралы» №7 нормативтік қаулысы

168. Меньших А.А. О возмещении ущерба жертвам преступлений во Франции // Журн. рос. права. 1999. N 3 - 4. С. 162 - 164.

169. Квашис В.Е. Основы виктимологии. М., 1999. С. 194 - 195.
170. Малышева О.А. Уголовная политика: содержание и эффективность: Монография. Рязань, 2005. С. 70.